

Eğitim ve Sosyal Bütünleşme İlişkisi: 1980 Sonrası Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Programlarında Aile Olgusu*

The Link Between Education and Social Integration: The Notion of Family in Post-1980 Religious Culture and Ethics Programs

Betül Günaydın*

Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

PhD Candidate, Istanbul University, Institute of Social Sciences, Department of Philosophy and Religious Studies

İstanbul / Türkiye

betulgunaydin@yahoo.com | <https://orcid.org/0000-0002-9565-4482>

Ayşe Zişan Furat

Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Bölümü, Avrasya Siyasi, Sosyal, Ekonomi ve Kültür Araştırmaları Anabilim Dalı

Professor, Istanbul University, Institute of Turkic Studies, Department of Turkic Studies, Division of Eurasian Political, Social, Economic, and Cultural Studies

İstanbul / Türkiye

zisanfurat@istanbul.edu.tr | <https://orcid.org/0000-0003-2263-9780>

* Corresponding Author / Sorumlu Yazar

Article Type / Makale Tipi

Research Article / Araştırma Makalesi

DOI: 10.33420/marife.1644115

Article Information / Makale Bilgisi

Received / Geliř Tarihi: 21.02.2025

Accepted / Kabul Tarihi: 19.06.2025

Published / Yayın Tarihi: 30.06.2025

Cite as / Atıf: Günaydın, Betül- Furat, Ayşe Zişan. "Eğitim ve Sosyal Bütünleşme İlişkisi: 1980 Sonrası Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Programlarında Aile Olgusu". *Marife* 25/1 (2025) 23-50.

<https://doi.org/10.33420/marife.1644115>

Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermeyi teyit edildi.

Copyright / Telif Hakkı: "This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 (CC BY-NC-ND 4.0) International License." / "Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari-Türetilmez 4.0 (CC BY-NC-ND 4.0) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır."

Ethical Statement / Etik Beyan: This article is adapted from Betül Günaydın's doctoral dissertation titled Social Integration in Formal Religious Education in the Republican Era (1924–2018), conducted under the supervision of Prof. Dr. Ayşe Zişan Furat at the Department of Philosophy and Religious Studies, Institute of Social Sciences, Istanbul University. / Bu makale Betül Günaydın'ın İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı'nda Prof. Dr. Ayşe Zişan Furat'ın danışmanlığında sürdürdüğü Cumhuriyet Dönemi Örgün Din Eğitiminde Sosyal Bütünleşme (1924–2018) başlıklı doktora tezinden uyarlanarak hazırlanmıştır.

e-ISSN: 2630-5550

<https://marife.org/tr/>

Eğitim ve Sosyal Bütünleşme İlişkisi: 1980 Sonrası Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Programlarında Aile Olgusu

Özet

Türkiye’de Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi, Cumhuriyet tarihi boyunca birçok değişim ve yenilenmeye şahit olmuştur. Ülkenin yaşadığı toplumsal dönüşümler ve siyasi hareketlilikler doğrultusunda sürekli güncelleme yapılan öğretim programlarında, din dersleri için en önemli kırılma noktalarından biri, 1982 yılında dersin zorunlu ders statüsü kazanmasıdır. 12 Eylül 1980’de yaşanan askerî darbenin ardından hukuk, eğitim ve diğer toplumsal mekanizmalara ilişkin köklü değişikliklere gidilmiştir. Bu sürecin bir devamı olarak 1982 yılında hazırlanan yeni anayasa ile Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi, tüm okullarda zorunlu bir ders olarak yer almaya başlamıştır. Ülkenin geçirdiği süreçlerin akabinde alınan bu karar, döneminin toplumsal koşullarına uygun olacak şekilde bir öğretim programı hazırlanmasını sağlamıştır.

1982 programı incelendiğinde, dersin sosyo-politik yönü açıkça görülmektedir. Program aynı zamanda siyasal süreç ve toplumsal çözümlerin din dersleri üzerindeki etkisini gösterecek nitelikte bir örnek teşkil etmektedir. Bireylerin ailelerinden veya yakın çevrelerinden edindikleri dinî bilgi ve inanışlarda toplumsal düzeyde gösterdiği önemli ölçüdeki farklılıkların bulunması, dönemde meydana gelen çatışmaların arka planında yatan sebeplerden olmuştur. Ülkede yaşanan toplumsal ve siyasi süreçler aile içi bağları olumsuz yönde etkilemiştir.

Bu çalışmanın temel amacı, Türkiye’de Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi (DKAB) derslerinin 1980 sonrası öğretim programlarında “aile” kavramının ele alınış biçimini incelemektir. Fenomenolojik desene yürütülen bu nitel araştırma kapsamında iki temel soruya odaklanılmıştır: Birincisi, DKAB öğretim programlarında “aile” konusunun nasıl ele alındığı; ikincisi ise bu ele alış biçiminin zaman içerisinde ne tür değişimler gösterdiği. Toplumun en önemli temel birimi olan aile, kuramsal açıdan sosyal bütünleşmenin kilit unsurlarından biri olarak kabul edilmektedir. DKAB derslerine ait öğretim programlarında aile kavramı kimi zaman bağımsız bir ünite, kimi zaman ise farklı temalar içerisinde yer alan bir içerik olarak sunulmuştur. Bununla birlikte, programlarda yıllara ve dönemlere bağlı olarak aile konusunun ele alınış biçimi, tematik vurgular ve içerik açısından çeşitli değişimler ve farklılıklar göstermektedir.

Çalışmada öncelikle sosyal bütünleşme olgusu ve evreleri açıklanmış, ardından 1980 sonrası Türkiye’de din derslerinin genel çerçevesi ele alınmıştır. Son bölümde 1980 sonrası hazırlanan din dersleri programlarında aile kavramı detaylı bir şekilde incelenmiştir. Zaman içerisinde kavrama yüklenen anlamlarda dönüşüm yaşandığı görülmüştür. Darbe sonrası hazırlanan ilk öğretim programı olma özelliğini taşıyan 1982 programında aile, sosyal çözümü engelleyen temel bir unsur olarak belirginleşmiştir. 2000 yılında hazırlanan programda ise aile daha geniş bir çerçevede ele alınarak hoşgörü kavramı ile ilişkilendirilmiştir. 2006 ve 2010 yılında yapılan program değişikliklerinde ise aile kavramının içeriği daraltılarak, değerler eğitimi çerçevesinde işlenmiştir. 2018 programında ailenin öğrenim düzeylerine göre farklı biçimlerde ele alındığı bir yaklaşım görülmektedir. İlkokul düzeyinde aile, daha çok değerler ve örnek figür (Peygamberimiz) üzerinden işlenmiştir. Lise programında ise aile toplumsal işlevi yönüyle ele alınarak “neslin devamlılığı” ön plana çıkarılmıştır. Sonuç olarak 1980 sonrası hazırlanan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders programlarında aile konusuna dönemin toplumsal ihtiyaçları ve siyasal yönelimlerinin etkisiyle zaman içerisinde farklı temaları ön plana çıkarır bir şekilde yer verildiği tespit edilmiştir. Dolayısıyla ders içeriğinde yapılan bu düzenlemeler din derslerinin toplumsal yapıyla kurduğu ilişkiyi göstermektedir. Bu farklılıklar, Türkiye’de din derslerinin tek işlevinin sadece dinî bilgi aktarımı olmadığını göstermektedir. Din dersleri aynı zamanda sosyal bütünleşmeye ve değer aktarımına aktif biçimde katkı sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi, Sosyal Bütünleşme, Aile, Müfredat.

The Link Between Education and Social Integration: The Notion of Family in Post-1980 Religious Culture and Ethics Programs

Summary

The Religious Culture and Ethics (RCE) course in Turkey has undergone significant changes and reforms throughout the history of the Republic. In response to the country's social transformations and political developments, the curriculum has been regularly revised. One of the most critical turning points for religious education came in 1982, when the course was made compulsory. Following the military coup on September 12, 1980, major reforms were introduced in legal, educational, and other social systems. As part of this process, the new constitution of 1982 made RCE a mandatory subject in all schools. This decision, shaped by the country's circumstances, led to the development of a curriculum aligned with the social conditions of the period.

An analysis of the 1982 curriculum reveals the socio-political nature of the course. It illustrates how political events and social disintegration influenced religious education. The significant differences in religious knowledge and beliefs among individuals, often shaped by their families or immediate social environment, were among the underlying causes of conflict at the time. The broader political and social processes in the country also negatively impacted family relationships.

The main aim of this study is to examine how the concept of "family" is addressed in RCE curricula after 1980 in Turkey. Designed as a qualitative study using a phenomenological approach, this research focuses on two main questions: (1) How is the concept of "family" represented in RCE curricula? (2) How has this representation changed over time?

The family, as the fundamental unit of society, is theoretically considered a core element of social integration. In RCE curricula, the concept of family has sometimes appeared as a separate unit and sometimes as a topic integrated into broader themes. However, the way the family is addressed has varied across different years and curriculum versions in terms of both thematic emphasis and content.

This study begins by explaining the concept and phases of social integration, then outlines the general framework of religious education in Turkey after 1980. In the final section, the study provides a detailed analysis of how the family concept is addressed in RCE curricula developed after 1980. Over time, the meaning attributed to the family has evolved. In the 1982 curriculum—the first program prepared after the military coup—the family was presented as a key element in preventing social disintegration. In the 2000 curriculum, the family was approached more broadly and connected to the concept of tolerance. In the 2006 and 2010 revisions, the concept of family was narrowed and included under the theme of values education. The 2018 curriculum introduced a differentiated approach according to educational levels. At the primary level, the family was discussed through values and exemplary figures (such as the Prophet). At the secondary level, the emphasis shifted toward the family's social function, particularly in relation to "the continuity of generations."

In conclusion, the way the family is presented in RCE curricula after 1980 has reflected the social needs and political orientations of different periods, with certain themes highlighted accordingly. These curricular developments reveal how religious education interacts with the broader structure of society. They also show that religious education in Turkey serves not only to convey religious knowledge but also to promote social integration and transmit values.

Keywords: Religious Education, Religious Culture and Ethics Course, Social Integration, Family, Curriculum.

Giriş

Toplum, pek çok kültürel unsuru, sosyal yapıyı ve kurumu barındıran bir bütündür. Devamlılığı için bu çoklu yapının birlikte hareket etmesi gereklidir. Bu birlikteliğin tanımlanması ve açıklanması için "bütünleşme" kavramı kullanılmaktadır. Fichter'e (1990: 199) göre, bütünleşme, mutlak veya katı bir duruma işaret etmemekte; aksine, değişim ve gelişime açık bir durumu ifade etmektedir. Erkal'a (2004: 269) göre ise başlangıçta dar alanlarda görülen "biz" duygusunun geniş bir alana taşınması sosyal bütünleşmeyi oluşturmaktadır. Bu bağlamda, sosyal bütünleşme toplumun birlikteliği ve devamlılığını açıklayan temel kavramlar arasında yer almaktadır.

Sosyal bütünleşmenin destek aldığı kurumlar her dönem için önemini korumaktadır. Bu kurumların başlıcaları eğitim, din ve ailedir (Furseth - Repstad, 2013: 268). Toplum, değişken yapısı sebebiyle eğitime yüklenen misyon da zamana bağlı olarak değişmektedir. Örgün eğitim sistemi, sosyal, kültürel ve coğrafi farklılıklardan bağımsız olarak her kesimden bireyi, ortak bir ağ veya sistemde bir araya getirmektedir. Bu yönüyle toplumun tamamı üzerinde etkili bir rolü bulunmaktadır. Eğitimin işlevsel yapısı gereği, öğretim programlarının güncellenmesi gerekmektedir. Bu gereklilik siyasi, kültürel ve toplumsal dinamiklerden kaynaklanmaktadır. Süreç içinde eğitim toplumsal normların şekillenmesine katkı sağlamaktadır.

Türkiye'nin toplum yapısına dair bir inceleme yapıldığında dinin oldukça etkili olduğu görülmektedir. Din ve toplum arasındaki bu etkileşim, dönemlere bağlı olarak politikalara ve eğitime de yansımıştır. Cumhuriyet boyunca din dersinin statüsündeki değişimler, bu etkileşimin dinamizmine işaret eden ilgi çekici örneklerden biridir. Zorunlu ders kararı verilmeden önceki dönem olan 1970'li yıllar toplumsal çözülme ve çatışmaların yaşandığı (Uçar - Sayın, 2017: 282) yıllardır. Bu yıllardan sonra çözüm arayışlarında din derslerine dikkat çekilmiş, 1980'li yıllar da ders sosyal çimento görevi üstlenmiştir (Nazıroğlu, 2011: 109). Dersin zorunlu eğitim kapsamında öğretim programlarına dâhil edilmesiyle toplumda birliktelik ortamı oluşturmak arzusu ön plana çıkmış, bu durum programlarda içerik ve yöntem üzerinde etkili olmuştur (Doğan, 2004: 630). Bu süreç, din derslerinin birlikteliği sağlamada stratejik öneminin gündeme geldiğini göstermektedir.

Din eğitimi, günümüzde örgün eğitim sürecinde planlı bir şekilde işleniyor olmasının yanı sıra gündelik hayat içerisinde sözlü kültüre dayalı olarak geleneksel bir şekilde sunulmaya devam edilmektedir. Sözlü kültürün aktarımının topluma ait olgular vasıtasıyla gerçekleştiği göz önünde tutulduğunda birey, devlete ait eğitim organlarından önce doğduğu andan itibaren aileden verilen din eğitimine maruz kalmaktadır. Bu durum da ailenin sosyal bütünleşmede en etkili toplumsal kurum olduğu anlamına gelmektedir (Günay, 2017: 614). Ancak darbe öncesi dönemde Türkiye'deki bireylerin hem kendi yakın çevresi ve ailesiyle kurduğu bütünlük siyasi ve toplumsal kırımlar nedeniyle zarar görmüş hem de bireylerin bütünleştiği gruplar arasında çatışma ortamı oluşmuştur. Dönemin aydınları, bürokratlarının aktardığı üzere ve dönemde hazırlanan raporlara göre¹ 1980 darbesi öncesinde ailenin zarar görmesi, karar vericilerde toplumsal birlikteliğe dair kaygıları tetiklemiştir. Çünkü aile, toplum kuramlarında "ilk/birincil" ilişki alanını oluşturmaktadır. Sosyal bütünleşme, bireyin önce ailesiyle, ardından okuluyla ve yaşadığı toplumla kurduğu etkileşim yoluyla sürekli devam eden bir süreçtir. Örgün eğitimde öğrencinin diğer kurumlarla temas hâlinde olması, aile kurumunun ele alınış biçimini belirleyerek okul, aile ve toplum ilişkisini şekillendirmektedir.

Bu araştırma, sosyal bütünleşme kuramı çerçevesinde ailenin, 1980 sonrası Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinde nasıl ele alındığını incelemeyi amaçlamaktadır². Bir fenomenoloji araştırması olarak kurgulanan çalışmada, din dersi programlarında "aile" konusu incelenmiş; bu doğrultuda da araştırmacının elde ettiği verileri yorumlayarak değerlendirmesine imkân tanıyan yorumlayıcı yaklaşım

¹ Döneme ilişkin rapor ve değerlendirme örneklerine Halis Ayhan'ın "Türkiye'de Din Eğitimi" (İstanbul, 2014) eserinde yer verilmektedir.

² 2024 yılında Millî Eğitim Bakanlığı, Türkiye Yüzyılı Maarif modeli adıyla yeni bir eğitim modeline geçildiğini açıklamıştır. Bu model kapsamında hazırlanan DKAB dersi öğretim programı kamuoyuna sunulmuştur. Yayınlanan program incelendiğinde programın köklü bir değişim geçirdiği görülmektedir. Programda yer verilen temel yaklaşım, beceriler, öğrenme çıktıları ve bileşenler bölümleri Maarif Modeli'ne özgün bir planlamayı yansıtmaktadır. Bu durum, programda gözlemlenen paradigma değişiminin, içerik temelli analizlerde daha derinlikli çalışmaları gerekli kılmaktadır. Bununla birlikte söz konusu program kademeli geçiş esasına göre uygulanacak olup, 2027-2028 eğitim-öğretim yılından itibaren doğrudan öğretim programlarına dâhil edileceği açıklanmıştır. Bu sebeplerden dolayı çalışma 2018 programı ile sonlandırılmıştır. Ancak programın ilerleyen dönemlerde nihai halini almasıyla birlikte değerlendirilmesi ayrı bir çalışma konusu olabilecektir.

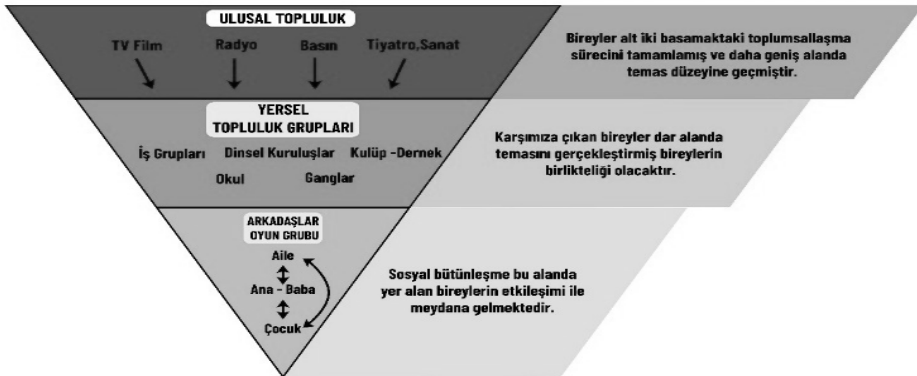
benimsenmiştir (Yalçın, 2022: 215-218). Bu bağlamda araştırmada iki temel soruya odaklanılmıştır: (1) Din dersi programlarında aile konusu nasıl ele alınmıştır? (2) Bu ele alış biçimi zaman içinde nasıl değişmiştir? Analiz süresince “aile” bir konu, öğretim programlarında ele alınış biçimleri ise tema olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca, ilgili bölümlerde, dönemin politikalarında aile, eğitim ve dinin ele alınış biçimi de göz önünde bulundurulmaya çalışılmıştır.

1. Sosyal Bütünleşme ve Aile

“Bütünleşme”, kavram olarak birbirinden ayrı olan parçaların ünite haline gelmesini ifade etmektedir (Günay, 2017: 343). “Sosyal bütünleşme” ise toplumsallaşmanın bir aşamasıdır. Sosyalleşme ve toplumsallaşma sürecine birey, aile ile başlamaktadır. Aile, sosyal bütünleşmede üç önemli işlevi üstlenmektedir. Bunlardan birincisi: bireyin aileden aktarılan dinî bilgi ile *eğitilmesi*; ikincisi: bireyin ailesinden aldığı bilgi ve donanımı onaylama ve kendi süzgecinden geçirerek *yorumlaması*; üçüncüsü ise bireyin almış olduğu eğitimi ilk aşamada kendi dâhil olduğu sosyal gruplara örneğin ailesine, kendinden sonra gelecek olan nesillere *aktarımıdır*. Günay’ın (2017: 614) teorisine göre, dinî bilgilerin bireye aktarılmasında aile temel rolü üstlenmektedir. Birey, ailesinden edindiği dinî bilgileri dış dünyadan aldığı bilgilerle yorumlamakta ve bu süreçte örgün eğitim etkili olmaktadır. Din dersleri, toplumun değerlerini ve kültürel yapısını şekillendirirken, kültürel dinamizme etkisi geleneklerin korunması veya değişmesiyle ortaya çıkmaktadır.

Tezcan’a (1984: 25) göre toplumsallaşma, bireyin yaşam boyu süren ilişkilerini kapsamaktadır. Diyagrama göre (Şekil 1), bireyin ilk etkileşim alanı ailesi olup; daha sonra din ve okul gibi ikincil gruplar gelmektedir. En geniş etkileşim alanını ise ulusal topluluk oluşturmaktadır.

Şekil 1. Toplumsal Etkileşimin Genişleyen Çevresi

Sosyal bütünleşme kuramının öncüsü Durkheim, bireysel eylemleri etkileyen en önemli unsurların “din” ve “aile” olduğunu belirtmiştir (Durkheim, 2013: XVIII). Teorisine göre birey, değişen ve değiştiren bir döngü içinde yer almaktadır. Farklı bütünleşme süreçlerinden gelen bireyler, eğitim yoluyla yeniden bütünleşirken, kurumlar toplumda uyum ve birliği sağlayarak toplumu ayakta tutmaktadır (Tezcan,

1984: 6). Toplumsal kurumların çeşitliliği, sosyal bütünleşmenin farklı düzeylerde gerçekleştiğini göstermektedir. Bu ilişkileri Günay (2017: 344-347), bir kategorizasyon ile açıklamaktadır. Sosyal bütünleşmeyi üç başlıkta ele almaktadır. Bunlar: Normatif bütünleşme; bireylerin toplumsal normlara uygun davranarak sosyal sistemin sürekliliğini ve normların kuşaklar arası aktarımını sağlamasıdır. Fonksiyonel bütünleşme; bireylerin toplumsal rollerinin birbirini tamamlamasıyla entegrasyonun gerçekleşmesidir. Mana etrafında bütünleşme ise ortak anlamlar etrafında oluşan uyumlu yapıdır. Bu yapı özellikle dinin bağlayıcı rolüyle şekillenmektedir. Bu sınıflandırmada “aile” normatif, “eğitim” fonksiyonel, “din” ise manevi bütünleşmeye örnektir.

Güçlü bir sosyal bütünleşme, bu üç düzey arasındaki sağlıklı ilişkilerle mümkündür. Bütünleşme türleri bazen birlikte görülmektedir.. Örneğin, din dersleri her iki farklı bütünleşme biçiminin – fonksiyonel ve mana etrafında bütünleşme- kesiştiği bir alan olarak kabul edilmektedir. Yılmaz’a göre (2014: 228) din dersleri toplumda öncelikli olarak barış ortamı sağlanmasına zemin hazırlamaktadır. Din derslerinde bireyler, farklı ırk, inanç, düşünce ve ideoloji farklılıklarına sahip olsalar da toplumun vatandaşı olma bilinciyle bir araya gelmektedir.

2. Türkiye’de Zorunlu DKAB Derslerine Geçiş Süreci

Cumhuriyet tarihinde, din derslerine çeşitli işlevler yüklenmiştir. Bir yandan toplumun ihtiyaçlarına cevap verirken, diğer yandan devletin din anlayışını inşa eden bir araç olarak kullanılmıştır. Ayrıca devletin zaman zaman meşruiyet sağlama ve toplumsal birlikteliği destekleme amacıyla başvurduğu önemli bir mekanizma haline gelmiştir (Zengin, 2017: 135). Bu çift yönlü etkileşimin en belirgin örneklerinden biri, din dersi programları ve yaşanan siyasal olaylar arasındaki ilişkidir. 12 Eylül süreci toplumun bütününe etkilemiş ve özellikle eğitim ve kültür alanlarında etkisi uzun yıllar sürecek önemli değişimlere sebep olmuştur. Bu nedenle eğitime dair yapılan incelemelerde 12 Eylül politikaları göz önünde bulundurulması gereken bir unsurdur (Kaplan, 2019: 305). Bu dönemde hiç işlenmeyen ya da seçmeli olarak verilen din dersleri, bu yıllardan sonra zorunlu hâle getirilerek programlara eklenmiştir. Bu dönem hem din dersleri hem de sosyal bütünleşme açısından yeni bir başlangıç veya dönüm noktasıdır.

Din dersinin zorunlu hâle getirilme kararını anlamlandırmak için, bu dersin gerekliliğine yönelik çeşitli sorular sorulabilir. Bu sorulara verilen yanıtlar, dönemin ideolojik fikir ayrılıklarını ve çatışmalarını belirgin olarak göstermektedir. Bu duruma bir çözüm olarak din, toplumsal düzen aracı olarak işlevselleştirilmiştir. Dönemde görülen bu yaklaşım, doğal bir süreç içerisinde gelişerek; ideolojik çatışmaların ılımlı ve bütünleştirici bir yaklaşımla sonlandırılması hedeflenmiştir (Yamaç, 2019: 80-81). Bu doğrultuda kapsamlı çalışmalar yapılmış ve yeni bir anayasa hazırlanmıştır.

1982 Anayasası’nın 24. Maddesiyle din dersleri zorunlu olmuştur (T.C. Anayasası, 1982). İlköğretimde (4-8. sınıflar) haftada iki saat, ortaöğretim (9-12. sınıflar) haftada bir saat derse katılım sağlayacaklardır (Bulut, 2011: 23). Görülmektedir

ki dönemde planlanan 12 yıllık örgün eğitimin sekiz yılı süresince, kesintisiz bir din öğretimi planlanmaktadır. Bu kararlar anarşist tehlikeye karşı din ile “korunma/birlikteliği sağlanması” ve dinin “siyasallaşma” tehlikesine yönelik tedbirler alınmıştır. Ayrıca karar, ders içeriğine de etki ederek, din derslerinin “vatandaşlık” eğitimine meyletmesine yol açmıştır (Nazıroğlu, 2011: 109)³. Dinin toplum üzerindeki etkisi devlet kontrolünde gerçekleşerek, çatışma ortamına sebebiyet veren sosyal grup, mezhep ve/ya cemaat gibi gruplaşmaların önüne geçmek hedeflenmiştir.

1982’de Devlet Planlama Teşkilatı bünyesindeki Din ve Ahlak Komisyonu, din ve ahlakın sosyal bütünleşme, kalkınma, eğitim, aile ve kitle iletişim araçları üzerindeki etkilerini incelemiştir (Ayhan, 2014: 269). Dönemin genel politikası çatışmaların önüne geçmek ve toplumsal bütünleşmeyi sağlamaya odaklanırken din, eğitim, aile ve Millîyetçilik bu sürecin temel unsurları olmuştur. Türk-İslam sentezi benimsenerek toplumu aile temelli ve millî kimlik eksenli inşa etme hedeflenmiştir (Ertunç, 2011: 471-472). 1982 Anayasası’nın 41. maddesinde “Aile, Türk toplumunun temelidir” ifadesiyle aileye vurgu yapılarak toplumsal sorunların çözümünde önemli bir unsur olarak görüldüğünü göstermektedir. Bu süreçte devlet, küresel eğilimlere alan açarken muhafazakârlık ve Millîyetçiliği güçlendirmeyi amaçlamış; kültürel yaşamın organik unsurları olarak aile ve gelenek kurallarını ön plana çıkarmıştır (Bilgin, 2003: 209). Sonuç olarak, dönemin politikaları, Türk-İslam sentezi doğrultusunda aile merkezli bir toplumsal yapı inşa etmeyi ve İslam ile bütünleşmeyi hedeflemiştir.

3. 1980 Sonrası DKAB Programlarında “Aile”

1980 darbesi sonrasında, din ile devlet arasındaki ilişki, toplumsal ve siyasal yaşam üzerinde etkili olmuştur. Bu dönemde din, belirli bir toplumsal kimlik ve rol üstlenerek devlet yapısını güvence altına almayı hedeflemiş ve bunu kurumlar aracılığıyla gerçekleştirmiştir (Turan, 2019: 277; Subaşı, 2002: 297). Yeniden şekillenen eğitim politikalarıyla eğitime işlevsel anlam yüklendiği, dönemin kararlarında görülmektedir. Örneğin; 1981 Millî Eğitim Şûrası’nda, eğitimin işlevsel bir yaklaşımla devam ettirilmesi kararlaştırılmıştır (MEB Şûra, 1981). Bu gelişmeler doğrudan program üzerinde etkisini göstermiştir.

Millî Eğitim Bakanlığı, hazırladığı eğitim programlarında yeni düzenlemelere gitmiştir (Millî Eğitim Bakanlığı, 1982: 155). 1980’den itibaren bu düzenlemeleri etkileyen üç önemli kırılma noktası belirlenmiştir. Çalışma bu doğrultuda üç döneme ayrılmıştır:

³Ayrıca, 1982’de dinin araçsallaştırılması durumunu destekleyen Diyanet İşleri Başkanlığının konumunu ve sınırlarını belirleyen bir madde anayasaya eklenmiştir. Bu maddede diyanete milletçe dayanışma ve bütünleşmeye araç olma vazifesi yüklenmiştir. Diyanet ve diğer başkanlıklarca “Türkiye’de Din Eğitimi-Din İstismarı” raporu hazırlanmıştır. Bu rapora göre hutbe ve vaazlarda merkezileşerek, millî birlik, bütünlüğü sağlayıcı bir üslup ile hazırlanması ve ayrıştırıcı telkinlerden uzak durulması kararı verilmiştir. (Kara, 2018: 139)

1. **12 Eylül 1980-28 Şubat 1997:** 12 Eylül 1980’de gerçekleşen askerî müdahalenin ardından başlayan bu dönemde, hazırlanan programlarda sosyal bütünleşmenin temel referans noktası “millî kültür” olmuştur.
 2. **28 Şubat 1997-15 Temmuz 2016:** “28 Şubat Süreci” olarak tarihe geçen siyasi gelişmelerin etkili olduğu dönemde ise eğitimde birliktelik vurgusu, çok-kültürlü yaklaşım ve hoşgörü çerçevesinde yeniden tanımlanmıştır (Altaş, 2002: 164-167). Bu süreçte eğitim sisteminde kapsamlı yapısal değişiklikler gerçekleştirilmiş ve zorunlu eğitim süresi 8 yıla çıkarılmıştır. 2004 sonrası dönemde ise Avrupa Birliği’ne uyum süreci kapsamında eğitim politikalarında düzenlemeler yapılmıştır. 2005 programı, yapılandırmacı bir eğitim anlayışı benimsenerek yeniden düzenlenmiştir.
 3. **15 Temmuz 2016 ve sonrası:** Bu dönem, 2018 öğretim programını kapsayan dönemdir. 2012 yılında zorunlu eğitime dair yeni bir yapılanmaya gidilerek 4+4+4 sistemi benimsenmiş, böylece ailelerin çocukların eğitimi üzerinde karar verme olanakları ve tercihleri artmıştır (Bahçekapılı, 2012: 20). Ailelere kendi tercihlerine uygun yönlendirme yapma imkânı tanınmıştır. 2018 yılında düzenlenen programda ise içerik, bireyden topluma doğru bir inşa sürecine alt yapı hazırlamaktadır.
- Bu dönemlendirme çerçevesinde incelenecek eğitim programlarının listesi aşağıdaki tabloda sunulmuştur.

Tablo 1. Araştırmada oluşturulan dönemlendirme doğrultusunda 1980 sonrası öğretim programları

	YIL	SINIF DÜZEYİ	DERS ADI	YAYINLAYAN
1. DÖNEM	1982	Temel Eğitim (4,5,6,7 ve 8. sınıf) ve Lise (1 ve 2. sınıf)	Din ve Ahlak Bilgisi	Millî Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi
	1988	İlkokul	Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi	Millî Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı İlköğretim Genel Müdürlüğü
	1992	İlköğretim ve Ortaöğretim (Lise)	Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi	Millî Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi
2. DÖNEM	2000	İlköğretim (4,5,6,7 ve 8. sınıf)	Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi	Millî Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi
	2005	Lise	Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi	Millî Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü

3. DÖNEM	2006	İlköğretim (4,5,6,7 ve 8. sınıf)	Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi	Millî Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü
	2010	İlköğretim (4,5,6,7 ve 8. sınıf)	Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi	Millî Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü
	2010	Lise	Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi	Millî Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü
	2018	İlköğretim (4,5,6,7 ve 8. sınıf)	Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi	Millî Eğitim Bakanlığı
	2018	Lise	Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi	Millî Eğitim Bakanlığı

Tabloda eğitim programları listelenen bu üç dönem birlikte değerlendirildiğinde, toplum-eğitim-birey ilişkisinde eğitime yüklenen işlevde olduğu gibi aile kurumuna yüklenen işlevin de zaman içerisinde değişkenlik gösterdiği anlaşılmaktadır. Her dönem bireyin sosyal entegrasyonunda bir tampon görevi üstlenen aileye yüklenen anlamdaki dönüşüm aşağıda dönemler esas alınarak yapılan analizde detaylı şekilde ele alınmıştır.

3.1. Birinci Dönem: Aile ve Toplumla Bütünleşen Birey: Darbe Sonrası İlk Din Dersi Programı ve Ardından Gelen Programlar

1980 sonrası DKAB programlarının en ilgi çekici özelliklerinden biri, ilk defa dersin amaç ve hedef gibi bileşenlerine yer verilmesidir. Bu dönemden itibaren programlarda yeniliğe gidilmiş; programlar eğitim bilimleri, din eğitimi ve öğretim bilimlerinde zamanla oluşan yeni gelişmelere uygun şekilde hazırlanmıştır⁴ (Doğan, 2001:630). Dönemin şartlarının etkisiyle hazırlanan programda, millî birlik ve beraberlik sıkça vurgulanmıştır. Programın temel amacı, öğrencinin bu bilinci kazanarak, dinini benimsemesi şeklinde formüle edilmiştir (Yürük, 2011: 148-149). Programda, vatan, millet ve bayrak gibi değerler temel alınmıştır. Bu dönemde işlevselliği vurgulanan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinde de aynı amaç doğrultusunda toplumun en önemli kurumu olan aileye özel bir yer verildiği görülmektedir.

Tablo 2. I. Dönem Programlarında Aile Olgusuna Yer Verilme Durumu

Program	Din ve Ahlak Bilgisi Öğretiminin Amacı (Sınıf Düzeyine Göre Özel Amaç)	Ders Ünite ve Konuları
---------	--	------------------------

⁴ Öğretim programları hakkında değerlendirme yaparken 1982, 1988 ve 1992 programlarının birbirine oldukça benzer olması sebebiyle birlikte değerlendirmek gerekmektedir.

1982 Temel Eğitim (4 ve 5. sınıf)	+	+
1982 Temel Eğitim (6,7 ve 8. sınıf)	+	+
1982 Ortaöğretim (1,2 ve 3. sınıf)	+	+
1988 İlkokul Programı (4 ve 5. sınıf)	+	+
1992 İlköğretim Programı (4 ve 5. sınıf)	+	-
1992 İlköğretim Programı (6,7 ve 8. sınıf)	+	+
1992 Ortaöğretim Programı (1,2 ve 3. sınıf)	-	+

*Tabloda "+" bulunan hücrelerde aile konusu ile ilgili temalara yer verildiği, "-" "konulan hücrelerde ise yer verilmediği anlamına gelmektedir.

Tabloda, 1982'den 1992'ye kadar aile konusunun eğitim sistemindeki konunun zamanla değiştiği görülmektedir. 1982 ve 1988'de aile konusu hem dersin amaçları hem de içeriğinde yer almaktadır. Örneğin, 1982 programı 4 ve 5. sınıflarda din ve ahlak bilgisi öğretiminin amacı başlıklı bölümde "*Kendi iç dünyasında, içinde yaşadığı aile ve toplumda inanç ve ibadet yönünden doğru bir kişilik kazanmak*" maddesine yer verilmiştir. Aynı madde 6,7 ve 8. sınıf (Millî Eğitim Bakanlığı, 1982: 157) düzeyleri için belirlenen amaçlar çerçevesinde yer almaktadır. Aile konusu 1992'de ilkokul düzeyinde amaçlar bölümünde yer almakla birlikte içerikten çıkarılmıştır. Ortaokul ve lise düzeylerinde belli ölçüde yer almıştır (Millî Eğitim Bakanlığı, 1992). Örneğin, 1992 ortaöğretim programında "*aile düzeni (anne hakkı, baba hakkı, kardeş hakkı, akraba hakkı, arkadaş hakkı, komşu hakkı)*" (Millî Eğitim Bakanlığı, 1992: 233) konu başlıkları yer almaktadır. Bununla birlikte 1992 ortaöğretim programında ise amaçlardan çıkarılmış olması, bu dönemde eğitimde aile konusuna yönelik vurgunun azaldığını göstermektedir.

Programların hazırlandığı dönemi anlamak ve değerlendirmek için dönemin politikalarına bakıldığında, 1985-1989 yıllarını kapsayan ve darbe sonrası hazırlanan ilk kalkınma planında, eğitim ve millî kültürün, sosyal hedefler arasında yer aldığı görülmektedir. Aile başlığı doğrudan bulunmasa da ilerleyen yıllarda planlamaya ekleneceği öngörülmüştür. Eğitimin kalkınmaya hizmet edecek şekilde yapılandırılması gerektiği ifade edilmiştir. Aile ise çocukların üzerinde en etkili araç olup, bilinçlendirilmesi ve eğitilmesi gerektiği belirtilmiştir. Bu durum, eğitim sisteminin bir gerekliliği olarak değerlendirilmiştir. Dönemin hâkim ideolojisi olan Türk-İslam sentezi çerçevesinde, aile toplumun temeli olarak görülmüş ve bu yapının geleneksel Türk değerleri ile İslam ahlakı temelinde şekillendirilmek istendiği görülmektedir. Bu anlayış, eğitim planlamalarına da yansımış, millî kültür başlığı altında musikiden mimariye kadar farklı alanlarda millî unsurların öğrencilere tanıtılması ve benimsetilmesi hedeflenmiştir. Planlamada, Türklük vurgusu öne çıkarken bu yaklaşım din derslerine de Türk-İslam sentezi şeklinde yansımıştır (Devlet Kalkınma Planı, 1984: 140-148). Öğretim programları ile kalkınma planları birbiriyle yakından ilişkilidir. Dolayısıyla, öğretim programlarını inceleme sürecinde bu ilişki göz önünde bulundurulmalıdır.

1982 programı, öğretim amaçlarında ibadetlere toplumsal bir işlev kazandırılmış ve değerlere geniş yer verilmiştir. Bireyin ailesinde ve yaşamakta olduğu toplumda dengeli ve uyumlu tutum kazandırılması hedeflenmiştir. Ayrıca ibadetler tanımlanırken, bireyler arasında sevgi ve saygıyı güçlendiren, yardımlaşma ve dayanışmayı teşvik eden, fert-toplum ilişkilerinin düzenli bir şekilde yürütülmesini sağlayan, insanı erdem ve mutluluğa yönlendiren unsurlar olarak tanımlanmıştır⁵. İlkokul düzeyinde derslerde kullanılan dilin birliktelik vurgusu taşıması, aidiyet duygusunu güçlendiren önemli bir unsurdur. Örneğin, "Peygamberimiz", "Kitabımız" (Millî Eğitim Bakanlığı, 1982 155-157)⁶ gibi ifadelerle bireyin aile ve toplumun bir parçası olduğu vurgulanmaktadır.

1982 programı, ders içeriği açısından değerlendirildiğinde, birinci dönem olarak gruplandığımız programlar içinde, ilkokul 4. sınıf düzeyinde aile konusuna en geniş yer verildiği görülmektedir. Müstakil olarak "Ailemiz-Evimiz-Çevremiz" ünitesinde, aile bireyleri arasındaki sevgi ve saygı temasıyla ele alınarak; sevgi ve sorumluluk bilinci, anne-baba ve kardeş ilişkisi işlenmiştir. Aile ilişkileri içinde "İyi Huylar" başlığı ile pozitif iletişimin önemine vurgu yapılmaktadır. Programda, evde yapılan ibadetler ve aile bireylerinin birlikte ibadet etmesine ünite kapsamında değinilmiştir. Bu durum aile bağlarını güçlendiren bir yaklaşımı sergilemektedir. Ramazan ayı işlenirken özellikle "Evimizde Ramazan" başlığı altında ele alınması, ibadetin aynı zamanda ev içindeki düzenimize iftar, sahur gibi etkileriyle birlikte ele alınacağını düşündürmektedir. Ünitenin sevgi ve saygı temalarını ön plana çıkarması, bu değerlerin öncelikle aile ilişkilerinde, ardından toplumsal bağlamda kendini göstermesine yönelik bir öğretim anlayışını göstermektedir. Program, ahlaki değerler, sosyal ve toplumsal ilişkiler, dinî ve manevi gelişim ile çevre bilincini içeren çok yönlü bir yapıda hazırlanmıştır. Ayrıca ilkokul 4. sınıf ders içeriğinde ağırlıklı olarak dinin toplumsal yönüne⁷ ağırlık verilerek huzur ortamı ve sosyal bütünleşme sağlama amacı görülmektedir. Ortaokul programında ana-baba ve öğretmenlere karşı görevler, aile bireylerine yönelik sorumluluklar ve aile içi ilişkiler müfredatta yer almakta; sevgi ve saygı temalarına vurgu yapılmaktadır. Ayrıca aile içinde yardımlaşma, hediyeleşme ve dayanışma gibi değerler işlenirken son sınıf düzeyinde evlilik temasına yer verilmiştir. Ortaokul programında sınıf düzeylerine göre sırasıyla uyum, sevgi-saygı ve evlilik temaları işlenmiş; öğrencilerin sosyal, duygusal ve davranışsal gelişimleri, din dersi aracılığıyla aile ile olan ilişkileri bağlamında desteklenmiştir. Lise programında, bireyin aile içindeki hak ve sorumluluklarını öğrenmesi, aile bireyleri arasındaki sevgi ve saygının güçlendirilmesi, ailede (dinî,

⁵ Temel eğitim dördüncü ve beşinci sınıflarda, ders öğretim amaçlarının açıklandığı bölümde, bireyin topluma entegrasyonununun geliştirilmesi hedeflendiği görülmektedir. Kişinin kendi iç dünyasında, ailesinde ve yaşamakta olduğu toplumda dengeli aynı zamanda uyumlu olması, saygılı ve şefkat duygularını beslemesi, güzel ahlaklı olması, vatan ve millet sevgisinin pekiştirilmesi dersin özel amaçları kapsamındadır (MEB Tebliğler Dergisi, 1982: 156).

⁶ Programda yoğun olarak ilkokul programında birinci çoğul şahıs ve aitlik eki (örn. "-imiz") kullanımına sıkça yer verildiği dikkat çekmektedir. Örneğin: Peygamberimiz, Ailemiz-Evimiz-Çevremiz, peygamberimiz, dinimiz, millî bayramlarımız (MEB Tebliğler Dergisi, 1982: 155-161).

⁷ Örneğin: Ünite IX: Ailemiz-evimiz-çevremiz; 1. Anne, baba, kardeş ve aile sevgisi, 2. İyi huylu olmak, 3. Evimizde ibadet, 4. Evimizde Ramazan, 5. Komşu hakkı, 6. Birbirimizi sevmek ve saymak, 7. Doğayı ve hayvanları sevmek ve saymak (MEB Tebliğler Dergisi, 1982: 157).

ahlaki ve sosyal) değerlerin ele alınması ve aile düzeninin incelenmesi hedeflenmiştir. Derste örnek figür olarak Hz. Muhammed'in aile çevresi (ehlibeyt) ve Türklerde ehlibeyt sevgisi işlenmiştir. Kültürel açıdan bakıldığında, ehlibeyt sevgisinin nesiller arası aktarımı üzerinde durulduğu görülmektedir. Bu durum dönemin Türk-İslam sentezi ideolojisini destekler mahiyettedir. Programda hak ve sorumlulukların öğretiltiği, aile düzeni başlığı yer almaktadır. Ayrıca öncelikle aile ilişkilerinden başlayan ve zamanla diğer sosyal çevrelere yayılan ahlaki sorumluluklar ele alınmıştır. Programda, Hz. Muhammed'in aile çevresi (ehlibeyt), aile düzeni, sevgi ve saygı gibi duygusal değerlerin geliştirilmesi, kardeşlik ve dostluk bağlarının güçlendirilmesi ve bunların davranışsal boyutu işlenmiştir. Ayrıca aile içindeki dayanışmanın önemi vurgulanmıştır (Millî Eğitim Bakanlığı, 1982: 157-161). 1982 Programı ilköğretim, ortaokul ve lise düzeylerinde sosyal bütünleşme açısından oldukça önemli bir örnek teşkil etmektedir. Ülkenin geçirdiği dönüşümün akabinde toplumsal birlikteliğin ve aile yapısının güçlendirilmesi temel değerler ile sağlanmaya çalışılmıştır. Dönemin huzur ve birliktelik arayışı, devlet kontrolünde ve toplumun tamamını etkileyecek şekilde düzenlenmiştir. Ayrıca programlarda aile konusu ele alınırken öğrencilerin yaş düzeyi farklılıkları göz önünde bulundurulmuştur. İlkokulda değerler temasıyla ele alınan aile konusu, ortaokulda ise değerler ve sorumluluklar temasıyla işlenmiştir.

1982 ve 1988 programları içerik açısından benzerlik göstermektedir. Ancak eğitim sisteminde yapılan değişiklikler nedeniyle, 1982 yılında temel eğitim ve ortaöğretim olarak kademelendirilen dönemler, 1988 yılında ilköğretim, ortaokul ve lise olarak yeniden düzenlenmiştir. 1988 programında dikkat çeken bir diğer nokta derste İslam dinine dair bilgiler kazandırmanın yanı sıra öğrencilerin bireysel ihtiyaçlarını karşılayarak, onları millî kültürün bir parçası haline getirmenin hedeflenmesidir (Yürük, 2011: 145-146). Bu durum, sosyal bütünleşmeye yönelik içeriğin farklı olgu ve dinleri dâhil edilerek genişletildiğini, Türklük vurgusunun azalmaya başladığını göstermektedir.

1988 programını anlamak adına dönemin Millî Eğitim Şûrası incelendiğinde, ilköğretimin temel amacı olarak öğrencilerin hayatı, vatandaşlığı ve ahlaki değerleri benimsemeleri, topluma uyum sağlamaları için gerekli eğitim imkanlarının düzenlenmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Ayrıca ailelerin çocuk terbiyesi hususunda bilinçlendirilmesi, öğretmen-okul-aile ilişkisinin güçlendirilmesi ve okul ile aile arasında uyum sağlanmasına özen gösterilmesi gerektiği belirtilmiştir. Bununla birlikte toplantıda aile ile eğitim kurumlarının iş birliğine yönelik alınan kararlar, programın ders içeriklerinin yanı sıra ailelerle doğrudan iletişim kurulduğunu da göstermektedir. Öğretim programlarıyla ilgili kararlarda ise millî kültür ile yenilikçiliğin birbirine alternatif olmadığı, aksine bu iki unsurun dengeli bir şekilde ele alınmasına dikkat edileceği ifade edilmiştir (MEB Şûra, 1988 Karar:1,4,9,10). Programda yapılan değişikliklerin sebebinin bu karardan kaynaklı olduğu anlaşılmaktadır.

1988 yılı öğretim programı, Şûra kararları ve dönemin kalkınma planı birlikte değerlendirildiğinde, dönemde sosyal bütünleşme ve aile konusu açısından iki önemli gelişmenin öne çıktığı görülmektedir. Birincisi, diğer dinlerin din dersine dâhil edilerek sosyal bütünleşme ortamı hazırlamasıdır. İkincisi ise okul-aile iş

birliği yoluyla entegrasyon ve sosyal bütünleşmenin desteklenmesidir. Aynı şekilde planlamada yer verilen aile eğitimi konusudur.

1988 programında, Türk Millî Eğitimi'nin genel amacının açıklandığı ilk maddede, bireylerin ailelerini ve vatanlarını sevmelerinin yanı sıra onu yüceltmeye çalışacak "yurttaşlar" yetiştirilmesi hedefine yer verildiği görülmektedir⁸. Ayrıca bireyin insanlık ilişkileri bakımından geliştirilmesine vurgu yapılarak, aile ve ev ilişkilerine dair hedeflere yer verileceği açıklanmıştır. Amaçlar bölümünde ailenin toplumun temeli olduğu vurgulanarak aile hayatı içindeki manevi değerlere yönelik korunması ve yaşatılması hususlarının bireylere kazanım⁹ olarak verileceği açıklanmıştır (Millî Eğitim Bakanlığı, 1988: 7-28). Din dersleri açısından önemli bir değişiklik gerçekleştirilmiş; İslamiyet, Musevilik, Hristiyanlık ve diğer dinlere ilişkin bilgilere yer verilerek, öğrenciler arasında hoşgörü ve anlayışın geliştirilmesi hedeflenmiştir. Ayrıca program içerisinde tehdit, anarşi ve terör gibi konu başlıklarına da yer verilmiştir. Bu durum, dönemin siyasi ve toplumsal yapısında yaşanan olayların eğitim programına yansıdığını göstermektedir (Zengin, 2017: 129-130). Din derslerinde yapılan bu düzenlemelerin hoşgörü ortamı hazırlanmasının yanı sıra dönemin toplumsal dinamikleri ve güvenlik kaygılarını yansıttığı şeklinde bir değerlendirme yapılabilir.

1982, 1988 ve 1992 programı içerik ve başlıklandırma açısından oldukça benzer olmakla beraber konumuz açısından önemli farklılıkları kapsamaktadır. 1988'de diğer dinlerin dâhil edilmesi, 1992'de ise aile konusunun çıkarılması, sosyal bütünleşme için önemli kararlardır. 1992 programı hazırlandığı dönemde devletin genel tutumunu anlamak adına 1990-1994 dönemi kalkınma planı incelendiğinde, eğitim konusu ele alınırken eğitimin sosyal yönü ve toplumsal işlevine daha az vurgu yapıldığı görülmekle birlikte eğitim sistemine yönelik düzenlemelere yer verilmiştir. Eğitim programları hazırlanması sürecinde devlet politikalarının ve kalkınma planlarının etkisi olduğu düşünüldüğünde, aynı sosyal ve toplumsal düzeye temasın programlarda da azaltıldığı görülmektedir. 1992 öğretim programı, din derslerinde daha az aileye temas etmiştir. Devlet Kalkınma Planı incelendiğinde millî ve manevi değerlerimizin manevi kısmının azaltılması ve geleneksel olan sanatlar yerine Avrupa kaynaklı sanatlara ehemmiyet gösterileceği görülmektedir. Bu ekseninde hazırlanan programların toplumsal düzeyde bir yansıması olarak eğitime yaklaşım değiştiğinde yeni bir siyasal ve toplumsal kaos dönemine geçildiği düşünülmektedir. Bu değişim, kültür politikalarında daha evrensel ve modern bir perspektifin benimsendiğini ve millî değerlerden ziyade sanatsal ve kültürel çeşitliliğin desteklendiğini ortaya koymaktadır¹⁰. Devlet kalkınma planlamalarında görülen bu değişim, devletin

⁸ bk.1739 Sayılı Millî Eğitim Temel Kanunu, Madde 2-3

⁹ İlköğretim 6,7,8. sınıflarda Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi amaç bölümünde "5. Kendi iç dünyasında, içinde yaşadığı aile ve toplumda inanç ve ibadet yönünden dengeli ve uyumlu bir kişilik kazanmak.", "8. Dinî konularda aileden, çevreden ve okul dışındaki çeşitli kaynaklardan alınması muhtemel, batıl inanç ve fikirlerden uzak, ilme uygun ve saygılı, lâik Atatürk ilkeleriyle bütünleşmiş bir görüş ve tutum kazanmak", "10. Temizlik, iyilik, doğruluk fikirlerinin, insanları sevmenin, anaya, babaya, büyüklere saygı, küçüklere şefkat göstermenin, zayıflara muhtaçlara yardım etmenin, çalışkanlığın, bilim, san'at ve gerçek sevgisinin İslâm dininin emir ve esaslarından olduğunu kavramak ve İslam dininin ahlâk ilkelerini bilmek" (MEB 1988: 225)

¹⁰ bk. Beşinci Kalkınma Planı, 147-148; Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı, 322-324.

kültürel politikalarda millî vurgu yerine daha evrensel değerlere yöneldiğini, böylece toplumsal dönüşümün farklı bir çerçevede şekillendirilmeye çalışıldığını göstermektedir.

1992 İlköğretim (6,7 ve 8. sınıflar) programında müstakil bir aile konusuna yer verilmemiş, ünitelerde alt başlık olarak ele alınmıştır. Bu durum, konunun çeşitli üniteler içinde işlendiği anlamına gelmektedir. Örneğin; bir ünite de aile konusu sorumluluk yönüyle ele alınmış; anne ve babaya karşı görevlerimiz (Millî Eğitim Bakanlığı, 1992: 225), sevgi ve saygı temasıyla (Millî Eğitim Bakanlığı, 1992: 227) topluma karşı davranışlarda aile konu edilmiş; ahiret temasıyla aile sevgisi, yardımlaşma ve hediyeleşme (Millî Eğitim Bakanlığı, 1992:229), tören ve geleneklerimiz temasında ise evlenme ve bayramlaşma (Millî Eğitim Bakanlığı, 1992: 230), Hz. Muhammed'in aile hayatı işlenmiştir (Millî Eğitim Bakanlığı, 1992: 230). Lise 1992 programında, 1982 içeriği korunarak; peygamberin aile çevresi (ehlibeyt), aile düzeni, sevgi ve saygı gibi duygusal değerler, kardeşlik ve dostluk bağlarının güçlendirilmesi (Millî Eğitim Bakanlığı, 1992: 219-235) gibi temalar işlenmiştir.

1982, 1988 ve 1992 ilkokul programları oldukça benzer olup ders içerikleri ve ünite başlıklarında az değişiklik yapılmıştır. Ancak programlar arasında bu değişimler sosyal bütünleşme için önemlidir. 1988'de diğer dinler eklenmiş, 1992'de ise aile ünitesi programdan çıkarılmıştır. 1982 ve 1988 programlarında "Ailemiz-Evimiz-Çevremiz" ünitesi (Millî Eğitim Bakanlığı, 1982: 157; Millî Eğitim Bakanlığı, 1988: 630) yer alırken 1992 ilkokul programında bu ünitenin çıkarıldığı görülmektedir. Üç programın ortak noktaları ise İslam merkezli bir din eğitiminin benimsenmesi, konuların Atatürkçülük ile ilişkilendirilerek işlenmesi ve millî birlik ve beraberliğe vurgu yapılmasıdır (Zengin, 2017: 130). Bununla birlikte konumuz itibarıyla ele aldığımızda, devlet politikalarında bazı vurguların azaldığı da dikkatimizi çekmektedir. Bu durumun etkileri, 1992 sonrasında daha belirgin hâle gelmektedir. Değişimi anlamak adına devlet kalkınma planlarını incelediğimizde, iki program arasında yeni bir planlama yapıldığı görülmektedir.

1992 programının uygulandığı dönemde hazırlanan ve 1996-2000 dönemini kapsayan Yedinci Kalkınma Planı, küreselleşme ile dünyanın ekonomik, siyasal ve kültürel alandaki sınırlarının kalkmasını ana gündem olarak ele almıştır. Bu planda, Türkiye'nin çağdaş, barış içinde bir ülke olması hedeflenmiştir. "Temel Yapısal Değişim Projeleri" çerçevesinde eğitim reformu ile nüfus ve aile planlaması başlıklarına yer verilmiştir. Dönemin temel politikalarını yansıtan bu yaklaşımlar, doğrudan din dersleri ve dinin toplumsal hayattaki yansımalarını da etkilemiştir. Nüfus ve aile planlaması kapsamında, hızlı nüfus artışının birey ve toplum üzerindeki etkileri vurgulanmış; aile, devlet tarafından planlanması gereken bir kurum olarak ele alınmıştır. Ayrıca Yedinci Kalkınma Planı, devletin küreselleşmenin etkisiyle aile ve eğitim politikalarında önemli bir dönüşüm geçirdiğini göstermektedir. Eğitim ve aileye, artık sosyal işlevsellikten çok ekonomik ve yapısal bir perspektifle yaklaşmıştır. Bu durum, devletin toplumsal yapıya bakışında önemli bir değişimi göstermektedir. Bu paradigma değişimleri, ikinci dönem öğretim programlarında da görülmektedir.

3.2. İkinci Dönem: Çokkültürlü Toplumda Barış İçinde Yaşayan Birey: 2000'den 2018'e Aile

28 Şubat süreci sonrasında din-devlet ilişkilerinde gerilimlerin arttığı görülmektedir. “İrtica ile mücadele” ve kamusal alan tartışmaları, toplumsal alanda güçlü bir şekilde tezahür etmiş, bu süreçte devlet eliyle eğitim sisteminde önemli değişiklikler yapılmıştır. Eğitim süresinin kesintisiz sekiz yıla çıkarılmasıyla imam hatip okullarının orta kısımlarının kapatılmasına karar verilmiştir. Bu durum, din-devlet ilişkisine dair somut bir örnek teşkil ederek dönemin toplumsal tartışmalarının temelini oluşturmaktadır (Turan, 2019: 278). 28 Şubat sonrası döneme ait eğitim politikaları ve programlarının şekillenmesinde siyasi ve toplumsal gelişmeler etkili olmuştur. 2000 yılı Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi programı, dönemde planlanan yeni Türk Millî Eğitim sisteminin izlerini taşımaktadır. Program öncesinde yapılan, XV. Millî Eğitim Şûrasında Avrupa Birliği vurgusu öne çıkmış ve 2000’li yıllara uygun düzenlemeler yapılması gerektiği ifade edilmiştir (MEB Şûra, 1996: Madde 2, 26, 14, 44). Eğitimin içeriğinin millî kültürün temel öğelerinin yanı sıra teknolojik ve bilimsel gelişmeleri de kapsamı gerektiği belirtilmiştir. Eğitim sürecinde okulun aileyle iş birliği yapması ve ailelerin bu konuda eğitilmesi gerekliliği gündeme gelmiştir (MEB Şûra, 1996: Madde 40,54). Eğitim sürecinin bütüncül bir yaklaşımla ele alınarak ailelerin de dâhil edildiği görülmektedir. Bu yaklaşım, öğrencinin sosyal yönünün göz önünde bulundurulduğunun bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

22-26 Şubat 1999 tarihlerinde düzenlenen XVI. Millî Eğitim Şûrası’nda, ders kitapları ve öğretim materyallerinde aile kavramının ön plana çıkarılması gerektiği belirtilmiştir (MEB Şûra, 1999: Madde 40). Sosyal bütünleşme için okulda aile ile ilgili içerik verilmesinin yanı sıra ders haricinde de aileler ile iş birliği hedeflenmesi oldukça önemlidir. Bu karar, bakanlığın çocuk-okul, okul-aile ve çocuk-aile etkileşimini güçlendirme arzusunu açıkça göstermektedir. Şûralarda alınan kararlar programlar ile örtüşmesi beklenmekle beraber her dönemde bu hususun gerçekleştiği söylenememektedir. Bu doğrultuda öğretim programlarında aile konusuna yer verilmesi büyük önem taşımaktadır.

Tablo 3. II. Dönem Programlarında Aile Olgusuna Yer Verilme Durumu

PROGRAM	SINIF DÜZEYİNE GÖRE ÖZEL AMAÇ	DERS ÜNİTE VE KONULARI
2000 İLKÖĞRETİM DKAB	+	+
2000 İLKÖĞRETİM DKAB (6,7,8. SINIF) ¹¹	+	+
2005 LİSE DKAB ¹²	+	+
2006 İLKÖĞRETİM DKAB	+	+

¹¹ Sadece 8. sınıf düzeyinde doğrudan aile konusu ele alınmamıştır.

¹² 2005 yılı sonrası programlarda sınıf düzeyine ait ders amaçları yerine Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersine ait amaçlar, değerler, öğrenme alanları... vb. başlıklara yer verilmiştir. Bölümde yer verilen “+” sembolü, bu bölümlerde “aile” konusunu içeren temaların olma durumunu göstermektedir.

2006 İLKÖĞRETİM DKAB (6,7,8. SINIF) ¹³	+	-
2010 İLKÖĞRETİM DKAB	+	+
2010 İLKÖĞRETİM DKAB (6,7,8. SINIF)	+	-
2010 ORTAÖĞRETİM DKAB	+	+

2000 programı amaçlar ve ders başlıkları açısından incelendiğinde aile konusu ve bu bağlamda yer verilen temalar yer almaktadır. Ancak 2006 ve 2010 ilköğretim programlarında 6, 7 ve 8. sınıf düzeyinde aile konusunun kaldırıldığı görülmektedir. Bu durum, müfredatta yapılan bir sadeleşme sürecine işaret etmektedir. Diğer yandan, 2010 ortaöğretim DKAB programı, lise düzeyinde programın ise bir önceki programın içeriğini devam ettirdiğini göstermektedir. Bu tabloya göre, 2000-2010 yılları arasında DKAB müfredatında yapılan değişiklikler özellikle ilköğretim seviyesinde içeriğin daraltılması ancak lise düzeyinde koruduğuna dair bir eğilim göstermektedir. Bu tablo doğrultusunda dönemde yaşanan değişimin arka planında neler olduğuna bakıldığında, devlet politikalarında da değişim yaşandığı görülmektedir.

2001-2005 Kalkınma Planı, küreselleşme, şehirleşme ve Avrupa Birliği'ne giriş süreçlerine vurgu yaparken eğitime yönelik yaklaşımını iş gücü sağlamaya odaklı bir perspektifle ele almıştır. Aileye ayrılan bölümde ise yeni ve güçlü bir tanımlama dikkat çekmektedir. Aile, bu planda güçlü bir sosyal güvenlik işlevine sahip bir kurum olarak tanımlanmış ve toplumdaki hızlı değişim nedeniyle bu işlevin kurumsal olarak yürütülmesinin giderek daha önemli hâle geldiği vurgulanmıştır. Ayrıca aileye yönelik hizmet veren kurumların sayısının artırılması gerektiğine dikkat çekilmiştir. Plan, millî ve manevî değerlerin korunması, geliştirilmesi ve millî bütünlük ile dayanışmanın sağlanması amacıyla aile müessesesinin güçlendirilmesini bir zorunluluk olarak görmüş ve aile içindeki bağları artıracak politikalara ağırlık verilmesi gerektiğini belirtmiştir (Devlet Kalkınma Planı, 2000: 4, 80-85, 94). 28 Şubat süreci sonrasında düzenlenen ilk kalkınma planında, aileye verilen önemin açıkça vurgulanması, devletin aile politikalarında değişikliğe gittiğini göstermektedir. Bu değişikliğin ilk yansımaları, 2000 Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinde görülmüştür. Aileye yönelik bu yaklaşım, darbe sonrası dönemde toplumsal yapının yeniden düzenlenmesine dair hassasiyetin arttığını göstermektedir. Bu bağlamda öğretim programları değerlendirildiğinde sürecin etkisi açıkça görülmektedir.

2000 öğretim programı, 28 Şubat süreci sonrası hazırlanan ilk program olmasının yanı sıra din öğretiminde yeni yönelişleri yansıtmaya ve konuların bireysel, toplumsal, ahlaki, kültürel ve evrensel bağlamda ayrıntılı şekilde ele alınmasıyla öne çıkmaktadır (Zengin, 2017: 130). 2000-2001 programları, din derslerinde yöntem ve içerik açısından yeni bir dönemin başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Bu programda, dinin insan yaşamına anlam kazandıran, bireyler arası iletişimi sağlayan, evrensel barış kültürünün kazanılmasına ve hoşgörü ortamının oluşmasına katkı

¹³ 2006 ilköğretim programında 4,5,6,7,8. sınıf düzeyleri tek program içinde yer almaktadır. Ancak önceki programlarda sınıflar ayrı olarak düzenlendiğinden, bu çalışmada analiz sınıf düzeylerine göre ayrı başlıklar altında ele alınmıştır. Dolayısıyla programın amaç ve giriş bölümü ortaktır.

sağlayan ilkeler benimsenmiştir. Bu ilkeler din eğitiminin sadece ilahiyat eksenli değil, eğitim bilimleri ve davranış bilimleri eksenli olarak yeni anlayışa doğru açılım yapıldığını göstermektedir (Altaş, 2002: 165). Programda tüm ünitelerde dayanışma, sevgi, yardımlaşma, birliktelik ve barış kavramlarından en az birine yer verildiği görülmektedir. Her ünite dinin toplumsal boyutu göz önüne alınarak hazırlanmıştır. Bu durum, çalışmamız açısından önemlidir. Programda toplumsal vurguların artması, dersin sosyal yönünün ön plana çıkarıldığını göstermektedir. Ayrıca bu durum, aile konusunun din dersinde ne kadar sıklıkla ve hangi temalar ile ele alındığına dikkat çekmektedir. İncelenen programlar arasında, aile konusuna en geniş yer veren program 2000 ilköğretim programıdır.

Programın her sınıf düzeyine yönelik özel amaçlar bölümünde aile kavramına yer verilmiştir. 4. sınıfa ait özel amaçlar bölümünde, aile değerleri, anne ve babaya saygı, iyi davranış, iletişim ve Hz. Muhammed'in aile örneğinin işleneceği belirtilmiştir. 2000 yılı programında IV. ünite, "Ailem ve Din" başlığıyla müstakil bir ünite olarak yer almıştır. Bu ünite, çocukların ailelerinin bir parçası oldukları bilincinin pekiştirilmesi amaçlanmıştır. Örneğin, ünite "Benim bir ailem var" başlığı ele alınmıştır. Aile bağlamında güven, sevgi, iyilik, saygı ve karşılıklı anlayış duygularına vurgu yapılmıştır. Birinci tekil şahıs kullanılarak aidiyet duygusu pekiştirilmiş, bu yaklaşım dönemin program anlayışından kaynaklanmıştır. Sosyal bütünleşme açısından aidiyet duygusunu desteklemesi bakımından önem taşımaktadır. Ünite içerisinde, aileye duyulan güven, nasihat, iyilik, sevgi, saygı ve yardımlaşma değerleri işlenmiştir. Ayrıca Hz. Muhammed'in aile yaşantısı öğretilerek aile değerleri dinî ve ahlaki açıdan güçlendirilmiştir. Programın 5. sınıf özel amaçlar bölümünde, Hz. Muhammed'in aile hayatına daha geniş yer verildiği görülmektedir. Bu kapsamda, ailenin önemi ile aile içi ilişkilerde sevgi, hoşgörü, dayanışma ve israfı önleme gibi değerler ele alınmıştır. "Hz. Muhammed ve Aile Hayatı" başlıklı özel bir üniteye yer verilmiştir. Bu ünite, Hz. Muhammed'in aile bireyleriyle ilişkilerinde sevgi, saygı, şakalaşma ve danışma gibi davranışları ele alınmıştır. Ayrıca ailesinde sevinç ve sıkıntıların paylaşılması, misafire cömert davranılması, israftan kaçınılması ve aile içi dayanışmanın önemi vurgulanmıştır (Millî Eğitim Bakanlığı, 2000: 919-937).

İlköğretim 6, 7 ve 8. sınıflara ait özel amaçlar bölümleri incelendiğinde, 6. sınıf düzeyinde Hz. Muhammed'in ailesi örnek gösterilerek aile kavramının işlendiği; 7. sınıfta ise ailenin toplumun temeli olduğu, aile bireylerinin görev ve sorumluluklarının tanımlandığı görülmektedir. Ancak 8. sınıf düzeyinde doğrudan aile konusuna yer verilmemiştir. Ders içerikleri incelendiğinde, konu başlıklarında anne-babaya ve büyüklere saygı temasına yer verildiği görülmektedir. Hz. Muhammed'e ayrılan ünite; doğduğu ortam, yakın çevresine çağırısı, toplumsal barışın kurulması ve Mescid-i Nebvî'nin sosyal işlevi gibi temalar ele alınmıştır. "Ailemiz" ünitesi, 7. sınıfta yer alarak, ailenin toplumun temel taşı olduğu vurgulanmıştır. Ünite, aile içi ilişkilerde sevgi, saygı ve yardımlaşma vurgulanmış, her bireyin aile içinde bir rolü ve sorumlulukları olduğu öğretilmiştir. Ayrıca aile içinde yaşanan sorunlar karşısında bireylerin anlayışlı olmaya teşvik edildiği görülmektedir. Son sınıf düzeyinde ise büyüklere saygı, küçüklere sevgi temalarıyla ele alınmıştır. Ailenin, 2000 Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders programının önemli bir parçası olduğu

görülmektedir. Bununla birlikte aile konusu sınıf düzeylerine göre farklı yoğunluklarda ele alınmıştır. Küçük yaş gruplarında aile konusu ağırlıklı olarak sevgi temaları odaklı işlenirken ilerleyen yaş gruplarında saygı çerçevesinde ele alınmıştır. Yaş düzeyine uygun bir yaklaşımla aile ilişkilerinin farklı boyutlarına vurgu yapılmış, ilerleyen yıllarda ise bu konu dersin özel amaçlar bölümünde ve konu başlıklarında daha geniş yer bulmuştur. Programda, ailenin toplumun temeli olduğu ve bireylerin birbirlerine karşı görev ve sorumlulukları bulunduğu vurgulanmıştır. Ayrıca aile içi ilişkilerin sağlıklı bir şekilde yürütülmesinde, dinî öğütlerin önemini kavramaya yönelik içerikler hazırlanmıştır. Üniteler, programlarda belirlenen özel amaçlara uygun şekilde planlanmıştır. Programda, toplumsal (örneğin, "Ailemiz" ünitesi) ve küresel (örneğin, "Dinleri Tanıyalım" ünitesi) ölçekte barış ve düzen sağlamaya yönelik içeriklere yer verilmiştir (Millî Eğitim Bakanlığı, 2000: 924-972).

2005 Lise programıyla birlikte yapılandırmacı yaklaşım din derslerinde uygulanmaya başlanmıştır (Millî Eğitim Bakanlığı, 2005)¹⁴. 2005 yılı programında "amaç" bölümü, önceki programla benzerlik göstermektedir. Yeni öğretim modelinde, bireyin kültürle ilişkisinin hem etkileyen hem etkilenen bir süreç olarak tanımlanması, sosyal yönünün vurgulanması, sosyal ilişkilerinin önemli kabul edilmesi dikkat çekmektedir. Ayrıca, bireyin dinamik bir yapıya sahip olduğu, öz kimliğini geliştirirken evrensel düzeyde sorumluluk üstlendiği anlayışı, öğretim programında önemli şekilde ele alınmıştır. Programda, İslam'ın barış dini olduğu, birlikte yaşama bilincinin ve hoşgörü kültürünün önemsendiği vurgulanmış; küreselleşen dünyada dinin birleştirici yönünün kazandırılmasının hedeflendiği ifade edilmiştir. Bireyin sadece kendi ailesi ve yakın çevresiyle güçlü ilişkiler kurması değil, aynı zamanda daha geniş sosyal çevresiyle de sağlıklı ilişkiler kurması desteklenmiştir. Programın değerler listesi incelendiğinde aile kurumuna önem vermeye (Millî Eğitim Bakanlığı, 2005: 16) yer verildiği görülmektedir. Bu durum aile olgusunun bir değer olarak farklı ünitelerde ele alınacağına işaret etmektedir.

Programda, yalnızca 9. sınıfta "Değerler ve Aile" başlıklı müstakil bir üniteye yer verilmiştir. Bu ünite, aile değerler temasıyla ele alınmış; ahlaki değerlerin dinle ilişkisi, örf ve adetlerin dinle ilişkisi gibi temalar işlenmiştir. Ünite, yapılan tanımlama oldukça önemli olup aile toplumun temeli olarak kabul edilmiştir. Tüm dinlerin evliliğe verdiği önem vurgulanmış ayrıca Kur'an'daki aile ile ilgili ayetler ve Hz. Peygamber'in ailesi ele alınmıştır. Bunun yanı sıra ailenin kurulması ve korunması, aile içi iletişim, görev ve sorumluluklar, hısım-akraba ilişkileriyle birlikte ele alınmıştır (MEB, 2005: 78). 2005 Lise programında aile, değerler bağlamında ele alınırken, 2010 Lise programında toplumun temeli olarak değerlendirilmiş ve sevgi, saygı, sorumluluk gibi kavramlarla ilişkilendirilmiştir.

XVI. Millî Eğitim Şûrası'nda alınan okul-aile iş birliği kararı (MEB Şûra, 1996: Madde 54) ve bu doğrultuda 2000 İlköğretim ve 2005 Lise programlarında aile konusunun işlenmesi, eğitim politikalarının tutarlı bir şekilde sürdürüldüğünü

¹⁴ Yapılandırmacılık konusuyla ilgili detaylı bilgi için bk. Mahmut Zengin, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Yapılandırmacı Yaklaşım*; Yıldız Kızılabdullah, *Yapılandırmacılık Yaklaşımının İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersinin Amaçlarının Gerçekleşmesine Etkisi*; Bünyamin Yurdakul "Yapılandırmacılık", *Eğitimde Yeni Yönelimler*.

göstermektedir. Benzer şekilde, 2006 yılında XVII. Millî Eğitim Şûrası'nda da bütünleşmeye yönelik bir vurgu yapılmış ve bu çerçevede ilk defa "barış kültürü" ifadesine yer verilmiştir. Bu durum, bir önceki şûra ve programda azaltılan, eğitimin işlevsel ve sosyal yanının tekrar gündeme geldiğinin¹⁵ bir göstergesidir. Şûrada, aile konusu "yaşam boyu öğrenme" başlığıyla ele alınmış ve aile eğitimine önem verilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Ayrıca toplantıda ailelerin toplumsal entegrasyonu sağlama-maması durumunda desteklenmesi gerektiği belirtilmiştir (MEB Şûra, 2006: 20). Şûrada aile konusunun özel olarak ele alınması, 28 Şubat süreci sonrasında toplumsal çalkantıların yaşadığı bir dönemde hazırlanmış olduğunu tekrar hatırlatmaktadır.

2006 İlköğretim (4 ve 5. sınıf)¹⁶ programında aile konusu işlenmiştir. Programın değerler listesinde sadece 4. sınıf düzeyinde aileye yer verilmiştir. Ancak, programın giriş bölümünde belirtildiği üzere öğrencilere aile kurumu, aile birliği ve önemi gibi değerlerin içselleştirilmesi amaçlanmaktadır. Bu bağlamda, 4. sınıf düzeyinde "Aile ve Din" ünitesine de yer verilmiştir. Ünite de aile, toplumun temeli olarak tanımlanmış, anne-babanın çocukları için iyi bir rehber olduğu vurgulanmış, onlara saygı göstermenin bir sorumluluk olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca aile içinde yardımlaşma, karşılıklı anlayış ve sorunların birlikte çözülmesine dair içeriğe yer verilmiştir. Program, aileyi sadece bir yapı olarak değil, aynı zamanda toplumsal birlik ve dayanışmanın temel kaynağı olarak ele almaktadır. Aile konusuna yer verilen ünitenin kazanımlar bölümünde, ailenin birey ve toplum için önemli bir kurum olduğu, sevgi saygı ve yardımlaşmanın aile mutluluğundaki rolü, ailede sorumlulukları yerine getirmek ve iş birliği yapmanın önemi ve İslam'ın bu konudaki hassasiyetinin öğrencilere kazandırılması amaçlanmıştır. 5. sınıf düzeyinde aile konusu, örnek şahsiyet teması üzerinden ele alınmıştır. "Hz. Muhammed ve Aile Hayatı" başlıklı ünite de, Hz. Muhammed'in aile hayatındaki davranışları ve ilişkileri ele alınarak, İslam'ın aile kavramına ilişkin ideal bir model sunduğu öğretilmektedir. Hz. Muhammed'in ailesine yönelik sevgisi, adaleti, cömertliği ve dayanışması ele alınmıştır. Ayrıca Hz. Muhammed'in evliliği ve çocukları hakkında bilgiler verilmiştir. Dersin kazanımları arasında, Hz. Muhammed'in aile içindeki örnek davranışları ve ailesi hakkında bilgi edinmeyi amaçlamak yer almaktadır. 2006 İlköğretim (6,7 ve 8. sınıf) programında konu başlıkları incelendiğinde, aileye özel bir ünitenin yer almadığı görülmektedir (MEB Şûra, 2006: 21, 22,40,43,71,73,76,77). Ancak ortaokul düzeyindeki bir ünite de Türklerde ehlibeyt sevgisine yer verilmiştir. Bu durum, programda Türk-İslam sentezine yönelik yeni bir eğilim olarak değerlendirilebilir. Ancak ortaokul programında dönemin birliktelik anlayışında aile konusuna doğrudan yer verilmemiş olmakla beraber ehlibeytin konu edilmesi onun örnek bir figür olarak sunulduğunu göstermektedir.

2010 ilköğretim ve lise programlarının giriş bölümü, 2006 lise programıyla benzer bir yapıya sahiptir. Programın vizyonunda; öğrencilerin etkili iletişim

¹⁵ 1999 yılında gerçekleştirilen 16. Millî Eğitim Şûrası'nın temel gündemini mesleki ve teknik eğitim oluşturmuş; Avrupa ile bütünleşme sürecine paralel olarak, istihdama yönelik planlamalara ilişkin kararlar alınmıştır.

kurabilmesi ve sorun çözme becerilerinin gelişmesi amaçlandığı ifade edilmektedir. Ayrıca dinî bilgiyi sosyal ve kültürel bağlamda yorumlayan, farklı dinlere ve inançlara anlayış gösteren, İslam'ın inanç, ibadet ve ahlak değerlerini öğrenen, değişimlere uyum sağlayabilen, millî ve kültürel değerleri benimseyen dengeli ve sağlıklı bireyler yetiştirmek temel hedefler arasındadır. Bu durum, programın toplumsal hedefler taşıdığını ve dersin sosyal bütünleşme aracı olarak ele alındığını göstermektedir (Millî Eğitim Bakanlığı, 2010).

2010 program içeriği incelendiğinde, önceki programlarda olduğu gibi yalnızca 4. sınıf düzeyinde aileye ayrılmış özel bir üniteye yer verildiği görülmektedir (Millî Eğitim Bakanlığı, 2010: 8-11). 2006 ve 2010 programları arasındaki süreçte, Alevi vatandaşlar program içeriğine itiraz etmiş ve bu doğrultuda içerik güncellenerek Alevilik ile ilgili bilgiler zenginleştirilmiştir (Zengin, 2017: 134). Böylece, bireylerin ailesinden aldığı dinî referansların sosyal çatışmalara yol açmasını önlemek ve öğrenciler arasında bilgi kazanımı yoluyla karşılıklı anlayışı geliştirmek hedeflenmiştir. Ayrıca bu dönemde eğitim politikalarına yön veren bir diğer önemli unsur ise Avrupa Birliği üyelik süreci olmuştur. Bu süreç, yalnızca din dersi programlarında değil, genel eğitim planlamalarında da belirleyici bir faktör olarak öne çıkmıştır.

Avrupa Birliği üyelik süreci, dönemin devlet planlamalarında önemli bir etkiye sahip olmuştur. Bu doğrultuda, Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007-2013) kapsamında; eğitim sisteminin geliştirilmesi, kültürün korunması ve toplumsal diyalogun güçlendirilmesine vurgu yapılmıştır. Ancak kararlar incelendiğinde, eğitimin sosyal boyutuna yönelik belirgin bir politika içermediği ve daha çok istihdam odaklı yaklaşımların ön planda olduğu görülmektedir. Planda, aile ve toplumdaki hızlı değişimlerin etkilerine değinilmiş; aile içi iletişimde geleneksel yöntemlerin korunması, gençlerin aileden kopmasının önlenmesi, toplumsal duyarsızlığın azalması ve şiddet eğiliminin önlenmesi gerektiği ifade edilmiştir. Bu konular "kültürün korunması" başlığı altında ele alınmış ve aile eğitimi programlarının yaygınlaştırılacağı belirtilmiştir (Devlet Kalkınma Planı, 2006). Ancak önceki kalkınma planında aileye özel bir başlık bulunurken bu planda aileye özel bir başlığa yer verilmemiştir. Plan, Avrupa Birliği üyelik süreci doğrultusunda ekonomik ve kültürel entegrasyona odaklanmış ancak aile ve eğitim gibi temel toplumsal konulara daha dar kapsamlı bir bakış açısı benimsemiştir. Bu durum, din dersi programlarında büyük bir değişikliğe gidilmemesinin nedenlerinden biri olarak değerlendirilebilir. Aile, örgün eğitimden ziyade yaygın eğitim kapsamında ele alınacak bir konu olarak değerlendirilmektedir.

2010 ve 2006 ilköğretim programları (4 ve 5. sınıf) büyük ölçüde benzer olup her ikisinde de "Aile ve Din" ünitesi yer almaktadır. Bu ünite ailenin toplumun temeli olduğu, anne-baba ve kardeşler arasındaki ilişki ile sevgi-saygı temaları işlenmiştir (Millî Eğitim Bakanlığı, 2010: 77). Programda "Hz. Muhammed ve Aile Hayatı" ünitesi bir öncekiyle oldukça benzer olup peygamberin aile içindeki ilişkileri detaylı şekilde işlenerek ek okuma metni ilave edilmiştir. Bu ilave metin ise Hz. Peygamberin Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'e duyduğu sevgiyi anlatmaktadır (Millî Eğitim Bakanlığı, 2010: 79).

Lise programında aile konusu, 11. sınıf düzeyinde "Aile ve Din" başlığı altında bir ünite olarak hazırlanmıştır. Bu ünite, ailenin toplumun temeli olduğu, evliliğin önemi, Hz. Peygamber'in aile hayatına dair örnekleri ve Kur'an'da yer alan aile ile ilgili öğütler ele alınmıştır. Ayrıca sevgi, saygı ve sorumluluk bilinci gibi temel değerler vurgulanmıştır (Millî Eğitim Bakanlığı, 2010: 65).

İkinci dönem programlarındaki yaklaşımlarda büyük ölçüde aile toplumun temeli olarak ele alınmış ancak sınıf düzeylerinde zamanla konuya dair içeriğin (özellikle 6, 7 ve 8. sınıf) azaldığı ve kaldırıldığı görülmektedir. Dâhil edildiği ünitelerde ise aile kavramı yalnızca bireysel ilişkiler bağlamında değil, toplumsal bütünleşmenin ve değer aktarımının bir aracı olarak da vurgulanmıştır.

3.3. Üçüncü Dönem: Bireyden Topluma; 2018 DKAB Programında Aile

Devletin eğitim ve aile politikaları, beş yıllık kalkınma planları doğrultusunda şekillenmekte olup Onuncu Kalkınma Planı (2014-2018) kapsamında aile konusunun hassasiyetle ve detaylı bir şekilde ele alınmasına karar verilmiştir. 2011 yılında Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı kurulmuş, bu süreçle birlikte aile politikalarına daha bütüncül bir yaklaşım benimsenmiştir. Onuncu Kalkınma Planı'nda, kültürel zenginlik ve çeşitliliğin korunarak gelecek nesillere aktarılmasıyla millî kültür ve ortak değerler etrafında toplumsal bütünlüğün ve dayanışmanın güçlendirileceği ifade edilmektedir (Devlet Kalkınma Planı, 2013: 45)

Planın önemli bölümlerinden biri, insanı merkeze alan bir anlayışa işaret eden "Nitelikli İnsan, Güçlü Toplum" başlığıdır. Bu bölümde eğitim konusunun yanı sıra "Aile ve Kadın" özel başlığına yer verilmiş ve bu alanlara yönelik ayrıntılı politikalar geliştirilmiştir. Plan kapsamında, eğitimde fırsat eşitliğinin artırılması, 12 yıllık kademeli zorunlu eğitim ve okullaşma oranlarının yükseltilmesi üzerine politikalar belirlenmiştir. Eğitimin temel amacı, bireylerin düşünme, problem çözme ve sanatsal yönlerini geliştirerek çok yönlü bireyler yetiştirilmesi olarak tanımlanmıştır. Eğitim politikaları, insan hakları, özgürlükler ve hukukun üstünlüğü ilkeleri doğrultusunda toplum yararını merkeze alan sürdürülebilir bir yaklaşımla ele alınmıştır (Devlet Kalkınma Planı, 2013: 30-31).

Aileyle ilgili önceki kalkınma planları kapsamında yürütülen çalışmalara atıf yapılmış, bu plan döneminde ise aile kurumunun güçlendirilmesi ve statüsünün korunması temel amaç olarak belirlenmiştir. Toplumsal bütünleşmenin sağlanması, sosyal ve ekonomik politikaların ailenin korunması ve güçlenmesine katkı sunacak şekilde tasarlanması gerektiği vurgulanmıştır. Aile içi iletişim konusunda özellikle dijitalleşmenin olumsuz etkileri üzerinde durulmuş ve bu bağlamda ailelere yönelik eğitim programlarının hazırlanacağı belirtilmiştir. Aile ve dinamik nüfus yapısının korunmasına yönelik dönüşüm programı kapsamında göç, kentleşme, bireyselleşmenin artışı, aile üyeleri arasındaki kopukluklar ve boşanma gibi sorunlar ele alınmıştır. Bu sorunların çözümüne yönelik çeşitli politikaların geliştirilmesi planlanmış, ailenin korunması ve güçlendirilmesi dönemin en güçlü politikaları arasında yer almıştır. Ayrıca, bu politikaların yürütülmesi sorumluluğu Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı'na verilmiştir (Devlet Kalkınma Planı, 2013: 40,41,192).

Onuncu Kalkınma Planı, birey ve aile odaklı bir yaklaşımı benimseyerek hem insan hakları ve özgürlükleri hem de toplumsal bütünleşmeyi merkeze almıştır. Eğitimin bireylerin çok yönlü gelişimini desteklemesi ve aile kurumunun güçlendirilmesine yönelik kapsamlı politikaların benimsenmesi, bu planın toplumsal yapı üzerinde dönüştürücü bir etkiye sahip olabileceğini göstermektedir. Özellikle dijitalleşmenin ve bireyselleşmenin artışıyla birlikte sosyal ilişkiler üzerindeki olumsuz etkilerin önlenmesine yönelik politikalar geliştirmenin gerekliliği vurgulanmıştır. Ailenin korunmasına duyulan ihtiyacın altı çizilmiş, bu durum öğretim programlarında da benzer içeriklerin eklenmesi ve bu konuların ele alınması yönünde bir beklenti oluşturmuştur.

2018 İlköğretim programında aile konusu, tek bir sınıf düzeyinde bağımsız bir ünite içinde ele alınmakla beraber, diğer sınıflarda farklı ünite ve konular içinde değerler teması çerçevesinde de işlenmiştir. 4. sınıfta, insani ilişkilerde sevgi ve saygının önemi vurgulanmış; bu değerlerin anne, baba, arkadaş ve öğretmenlerle ilişkisi, ilgili ayet ve hadislerle açıklanmıştır. Farklı sınıf düzeylerinde ise sevgi ve saygı gibi değerler, konu başlıkları altında ele alınmıştır. Ayrıca bir üniteye Hz. Peygamber'in aile büyükleri hakkında bilgilere yer verilmiş ve onun aile yaşantısı öğretilmiştir. 5. sınıfta, "Hz. Muhammed ve Aile Hayatı" ünitesinde peygamberin eş, baba ve dede olarak üstlendiği roller anlatılmıştır. Bununla birlikte Hz. Peygamber'in ailesinin örnek davranışlarına ve aile içi iletişimine yer verilmiştir. Konu, bir önceki yıl öğretilenler temel alınarak detaylandırılmıştır. Ardından gelen yıllarda aile konusunda özel bir üniteye yer verilmemiş ancak son sınıfta "Din, Birey ve Toplum" ilişkisini ele alan bir ünite içinde işlenmiştir. Bu üniteye, dinin can, nesil, akıl, mal ve din emniyetiyle ilgili ilke ve hedefleri ele alınmış ayrıca neslin korunmasında aile kurumunun önemi vurgulanarak öğrencilere bu konuda bilinç kazandırılması amaçlanmıştır (Millî Eğitim Bakanlığı, 2018: 17,18,19,24,25,38).

Lise programında, aile konusu yalnızca 10. sınıf düzeyinde işlenerek "Din ve Aile" başlığına yer verilmiştir. Bu üniteye, İslam dininin aile kurumuna verdiği önem vurgulanmış ve öğrencilerde bu konuda farkındalık oluşturulması hedeflenmiştir (Millî Eğitim Bakanlığı, 2018: 22).

2018 DKAB programlarında aile konusu, önceki dönemlere kıyasla bağımsız bir başlık ile ele alınmamış ancak farklı sınıf düzeylerinde çeşitli üniteler içinde aile değerlerine yer verilmiştir. Ayrıca konunun ele alınışı ilkökul, ortaokul ve lise düzeyinde farklılık göstermiştir. Ailenin en az ele alındığı öğrenim düzeyi ise lisedir. Küçük yaş grubu için hazırlanan ilkökul düzeyinde aile konusu örnek figür, ahlak ve değer teması ile ele alınırken ileri sınıf düzeylerinde toplumsal işlevine ağırlık verildiği görülmektedir. Onuncu Kalkınma Planı (2014-2018) ile aile politikalarının güçlendirilmesi, toplumsal bütünleşmenin sağlanması ve dijitalleşmenin aile üzerindeki olumsuz etkilerine karşı politikalar geliştirilmesi gibi hedefler belirlenmiş olmasına rağmen, bu politikaların DKAB öğretim programlarına doğrudan ve belirgin bir şekilde yansıtılmadığı anlaşılmaktadır.

Sonuç

Eğitim politikaları toplumsal yapı ve siyasi gelişmeler yakından ilişkili olarak

şekillenmektedir. Türkiye’de yaşanan darbeler ve toplumsal kriz dönemleri, devletin bireylerin aidiyet duygusunu güçlendirmeye yönelik olarak eğitim politikalarında bütünleştirici bir yönelim benimsemesine neden olmuştur. Bu bağlamda, din derslerinin içeriği de güncellenmiş; sosyal çözölmeyi önlemeye ve birlikteliği desteklemeye yönelik unsurlar programlarda öne çıkarılmıştır. Aile konusu da bu çerçevede, sosyal bütünleşmeyi destekleyen bir unsur olarak DKAB öğretim programlarında belirgin bir yere sahip olmuştur.

1980 sonrasında din derslerinin zorunlu hâle getirilmesi kararı, sosyal çözümmenin önüne geçmek ve sosyal düzenin tesis etmek amacıyla alınmıştır. Bu karar doğrultusunda din öğretimi aracılığıyla manevi değerlerin kazandırılması, ahlaklı bireyler yetiştirilmesi ve toplumda bütönlük sağlanması hedeflenmiştir. Bu dönemde hazırlanan DKAB programları, bireylerin yalnızca dinî bilgiyi öğrenmesini sağlamakla kalmamış aynı zamanda bireyler arası sevgi, saygı, sorumluluk ve dayanışma gibi değerleri destekleyerek sosyal bütünleşmenin korunmasına da katkıda bulunmuştur.

Yapılan araştırmada üç dönemde ele alınan programlarda aile konusuna yer verilme durumu ve ele alındığı temalarda farklılıklar olduğu görölmüştür. Bu bağlamda aile konusuna sosyal bütünleşmeyi destekleyen bir unsur olarak başvurulduğu anlaşılmaktadır. Özellikle darbe sonrası dönemlerde, birey-toplum ilişkisini desteklemek ve bireylerin aidiyet duygusunu güçlendirmek amacıyla din dersi müfredatında aile konusu daha fazla vurgu yapılmıştır. 1982 programı başta olmak üzere programlarda aile, sevgi ve sorumluluk değerleriyle ilişkilendirilerek küçük yaşlardan itibaren sosyal bütünleşmeyi destekleyici bir içerik sunulmuştur. Bu yönelim zaman içinde bağlam ve yoğunluk olarak değişim geçirmiş olsa da 1992 programında aile içi dayanışma ve sorumluluk bilincinin vurgulanması, 2000 programında ise aile ilişkilerinin hoşgörü, aidiyet ve sosyal bütünleşme çerçevesinde ele alınmasıyla devam etmiştir. Böylelikle bireylerin erken yaşlardan itibaren örgün eğitim sisteminde toplumun bir parçası olarak varlığını kabul etmesi ve bu sisteme uygun davranış stilleri geliştirmesinin hedeflendiği görölmektedir. Bu hedefler devlet kalkınma planları, öğretim programları ve Millî Eğitim Şûralarında da açıkça ifade edilmiştir.

2018 DKAB programında aile konusuna farklı sınıf düzeylerinde yer verilmiş olup ele alınış biçimi ilkökul, ortaokul ve lise düzeyinde farklılık göstermiştir. Ortaokulda yer verilmeyerek, ilkökul ve lise düzeyinde işlemiştir. Bu durum müfredatın bütönselliği açısından önemli bir boşluk olarak değerlendirilebilir.

Türkiye’de 1980 sonrası hazırlanan DKAB ders programlarında aile, bireylerde toplumsal değerleri pekiştiren, topluma entegre eden ve sosyal bütünleşmeyi güçlendiren bir işlev üstlenmektedir. Aile konusunun zaman içinde farklılaşması, toplumsal süreçler, siyasi olaylar ve eğitim politikalarında önceliklerin değişimiyle doğrudan ilişkilidir. Özellikle darbeler ve toplumsal krizler gibi dönemlerde derslerin daha bütünleştirici bir rol üstlendiği ancak ilerleyen yıllarda aile konusunun daha dolaylı bir biçimde ele alındığı görölmektedir.

Bu çerçevede, 2024 yılında Millî Eğitim Bakanlığı tarafından açıklanan Türkiye Yüzyılı maarif modeli köklü bir paradigma değişimini ortaya koymuştur. Model

kapsamında hazırlanan DKAB öğretim programı, öğrenme çıktıları ve bileşenleriyle önceki programlardan farklılık göstermektedir. Programın ilanının akabinde 2025 yılı “Türkiye Aile Yılı” olarak ilan edilmiştir. Bu durum, yeni öğretim programında eğitim politikaları ve aile politikalarının iş birliği içerisinde ele alınmasını daha da önemli hâle getirmektedir. DKAB programlarında aile konusuna yönelik içeriğin zenginleştirilmesi eğitimin işlevsel yönü üzerinden toplumun geleceğine yönelik arzu edilen hedefleri destekleyecektir.

Bu bağlamda gelecekte hazırlanacak DKAB öğretim programlarında aile konusunun ele alınışı sırasında aşağıda genelden özele olarak sıralanmış olan hususlara dikkat edilmesi programların hem bireysel hem de toplumsal düzeyde işlevselliğini artıracaktır:

Eğitim ve aile politikaları arasında uyum sağlanmalıdır. Öğretim programlarının hazırlanma sürecinde aile politikaları ile eğitim hedefleri entegre hususlar olarak ele alınmalı ve bu unsurlar bütünlük içinde değerlendirilmelidir.

Toplumsal dönüşümleri tetikleyen olgular müfredat içeriklerine yansıtılmalıdır. Örneğin, dijitalleşme, göç, çokkültürlülük gibi süreçlerin aile kurumuna etkisi ders içeriklerinde yer almalıdır. Aile kurumunun işlevselliği bu unsurlar dikkate alınarak vurgulanmalıdır.

Aile konusu sosyal bütünleşme bağlamında ele alınmalıdır. Sosyal bütünleşme sağlayıcı bir unsur olarak ailenin rolü vurgulanmalıdır. Bununla birlikte aidiyet, değer aktarımı ve toplumsal sorumluluk gibi sosyal bütünleşmeyi destekleyen temalara yer verilmesiyle konunun müfredattaki işlevselliği artacaktır.

Değer temelli ve işlevsel yaklaşımlar güçlendirilmelidir. Aile konusuna ilişkin içerikler, geleneksel yapıların yanı sıra günümüz yaşamıyla uyumlu işlevsel aile rollerini ve etik değerleri de içerecek biçimde kurgulanmalıdır.

Öğretim düzeyleri ve kademeler arasında bütünlük sağlanmalıdır. Aile konusu, ilkokuldan liseye kadar tüm öğretim kademelerinde yer alan almalıdır. Aynı zamanda ders içeriğinde bütünlük ve süreklilik gözetilmelidir. Örneğin, ilkokul düzeyinde “aile ve din ilişkisi” ele alınırken, ortaokul düzeyinde içerik devam ettirilerek örnek figür üzerinden “peygamber ve ailesi” öğretilbilir. Böylece öğrencilerin konuyla ilgili bilişsel süreçleri dikey olarak desteklenecek ve öğretim süreci bir bütünlük içinde sürdürülebilecektir.

Aile konusu, öğrencilerin gelişim düzeylerine uygun olacak içeriklerle işlenmelidir. Örneğin, ilkokul düzeyinde sevgi ve saygı gibi temalar ön plandayken ortaokul düzeyinde aile içi roller ve sorumluluklara yer verilmesi anlamlı olacaktır.

Nihayetinde, DKAB öğretim programlarında aile konusunun çeşitli temalarla ele alınması, yalnızca öğrencilerin bireysel gelişimlerini desteklemekle kalmayacak, aynı zamanda eğitimin işlevsel yapısı gereği aile kurumu üzerinden sosyal bütünleşmeye katkı sunan güçlü bir zemin oluşturacaktır.

Author Contribution / Yazar Katkısı: *Research design / Çalışmanın tasarlanması:* BG (%60), ZF (%40); *Literature review / Literatür taraması:* BG (%60), ZF (%40); *Data collection / Veri toplama:* BG (%60), ZF (%40); *Data analysis / Veri analizi:* BG (%60), ZF (%40); *Writing the article / Makalenin yazımı:* BG (%60),

ZF (%40); *Revision the article / Makale revizyonu*: BG (%60), ZF (%40)

Funding / Finansman: This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The authors declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Kaynakça

- Altaş, Nurullah. "Türkiye'de zorunlu din öğretimini yapılandıran süreç, hedefler ve yeni yöntem arayışları (1980-2001)" 12 (Nisan 2002), 145-168.
- Ayhan, Halis. *Eğitime Giriş ve İslâmiyetin Eğitime Getirdiği Değerler*. İstanbul: Damla Yayınevi, 1986.
- Ayhan, Halis. *Türkiye'de Din Eğitimi*. İstanbul: Dem Yayınları, 3., 2014.
- Bahçekapılı, Mehmet. *Türkiye'de Din Eğitiminin Dönüşümü (1997-2012)*. İstanbul: İlke Yayınları, 2012.
- Bilgin, Beyza. "Küreselleşme, Din ve Eğitim". *Dini Araştırmalar* 6/17 (2003).
- Bulut, Ramazan. "Okulda Din Öğretiminin Toplumsal Temeli ve İşlevleri". *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 4/1 (2011), 20-37.
- Doğan, Recai. "1980'e Kadar Türkiye'de Din Öğretimi Program Anlayışları (1924-1980)". *Din Öğretiminde Yeni Yöntem Arayışları Uluslararası Sempozyum Bildiri ve Tartışmalar 28-30 Mart 2001 [New Methodological Approaches in Religious Education International Symposium Papers and Discussions 28-30 March 2001]*. 611-646. Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı, 2001.
- Doğan, Recai. "1980'e Kadar Türkiye'de Din Öğretimi Program Anlayışları (1924-1980)". *MEB Din Öğretimi Genel Müdürlüğü Yayınları*, 611-646.
- Durkheim, Emile. *İntihar: Bir toplumbilim incelemesi*. çev. Z. Zühre İlgelen. Pozitif Yayınları, 2013.
- Ertunç, Ahmet Cemil. *Cumhuriyetin Tarihi*. İstanbul: Pınar Yayınları, 6. Baskı., 2011.
- Fichter, Joseph. *Sosyoloji Nedir?* çev. Nilgün Çelebi. Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 1990.
- Furseth, Inger - Repstad, pal. *Din Sosyolojisine Giriş*. çev. İhsan Çapcıoğlu - Halil Aydınalp. Birleşik Yayınları, 2013.
- Günay, Ünver. *Din Sosyolojisi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 14. Basım, 2017.
- Kaplan, İsmail. *Türkiye'de Millî Eğitimin İdeolojisi*. İletişim, 8., 2019.
- Millî Eğitim Bakanlığı. *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı (İlkokul 4. ve Ortaokul 5.6.7.8. sınıflar)*. Millî Eğitim Bakanlığı, 2018.
- Millî Eğitim Bakanlığı. *İlkokul Programı*. Millî Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı İlköğretim Genel Müdürlüğü, 1988.
- Millî Eğitim Bakanlığı. *İlköğretim Okulu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi*. Millî Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi, 2000.
- Millî Eğitim Bakanlığı. *İlköğretim Okulu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı ve Kılavuzu*. Millî Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, 2010.
- Millî Eğitim Bakanlığı. *İlköğretim ve Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Programı*. Millî Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi, 1992.
- Millî Eğitim Bakanlığı. *Orta Öğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi (9,10,11,12. sınıflar) Öğretim Programı*. Millî Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, 2005.
- Millî Eğitim Bakanlığı. *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı ve Kılavuzu*. Millî Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü, 2010.
- Millî Eğitim Bakanlığı. *Temel Eğitim ve Ortaöğretim Din ve Ahlak Bilgisi Programı*. Millî Eğitim Bakanlığı Tebliğler Dergisi, 1982.
- Millî Eğitim Bakanlığı. *XII. Millî Eğitim Şurası* (18 Temmuz 1988).
- Nazıroğlu, Bayramali. *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Programlarında Vatandaşlık Eğitimi*. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Doktora Tezi, 2011.
- Subaşı, Necdet. "Ara Dönem Din Politikaları". *Toplum ve Bilim Dergisi* 93 (2002), 284-314.
- Tezcan, Mahmut. *Eğitim Sosyolojisi*. Ankara: Çağ Matbaası, 3., 1984.
- Turan, İbrahim. "Cumhuriyet Türkiye'sinde Din Eğitimi Politikaları". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 19/2 (2019), 269-292.
- Uçar, Recep - Sayın, Gülşen. "Türkiye'de Laiklik Tartışmaları Çerçevesinde Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Derslerinin Zorunlu Hâle Gelişi ve Din Eğitimi Uygulamalarına Yansıması". *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (2017), 269-298.
- Yalçın, Hacer. "Bir Araştırma Deseni Olarak Fenomenoloji". *Anadolu Üniversitesi Sosyal*

- Bilimler Dergisi* 22/Özel Sayı:2 (2022), 213-232.
- Yamaç, Muhammed. *Darbeler ve Din (Cumhuriyet Dönemi Örneği)*. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, 2019.
- Yılmaz, Hüseyin. "Örgün ve Yaygın Eğitim Kurumlarında Barış Eğitimi". *Din Eğitiminde Çağdaş Konular*. ed. Mustafa Köylü. İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2. Basım, 2014.
- Yürük, Tuğrul. *Cumhuriyet Dönemi Örgün Din Eğitimi Program Anlayışları*. Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2011.
- Zengin, Mahmut. "Türkiye'de Cumhuriyet Dönemi Eğitim Politikalarının Din Dersi Öğretim Programlarına Etkileri". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (SAUIFD)* 19/36 (2017), 113-137.
- "Devlet Kalkınma Planı", 1984.
- "Devlet Kalkınma Planı", 2000.
- "Devlet Kalkınma Planı", 2006.
- "Devlet Kalkınma Planı", 2013.
- "MEB Şûra", 1981.
- "MEB Şûra", 1996.
- "MEB Şûra", 1999.
- "MEB Şûra", 2006.
- T.C. Anayasası, 1982, T.C. Anayasası, 1982. md.24 .
- Türkiye'deki Anarşi ve Terörün Gelişmesi, Sonuçları ve Güvenlik Kuvvetleri ile Önlenmesi*. Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1982.